

Т. ВІНЦКОВСЬКИЙ, Г. КЯЗИМОВА,
М. МИХАЙЛУЦА, В. ЩЕТНИКОВ

Окупаційний режим в губернаторстві “Трансністрія”

Вже на кінець осені 1941 р., після вторгнення німецько-румунських військ на територію СРСР і Української РСР, землі межиріччя Південного Бугу і Дністра опинилися під румунською окупацією. За ініціативою Румунії їх було названо “Трансністрією” (тобто “Задністрянщиною”). За угодою, підписаною в Тигині (м. Бендери) в ході переговорів між представниками німецького і румунського командування 30 серпня 1941 р., територію “губернаторства Трансністрія” не було включено до складу Румунії, як це сталося з землями Бессарабії та Північної Буковини¹. Однак, маючи наміри здійснювати широке, повне і довгострокове адміністрування задністрянськими теренами, вона лише отримала з рук німецького командування дозвіл на здійснення тимчасового управління та економічної експлуатації названої території.

Ситуація на фронті у січні 1944 р., пов'язана з наближенням радянської армії до кордонів губернаторства, привела до істотних змін — цивільне управління в “Трансністрії” було скасоване. Тепер влада в межиріччі Південного Бугу і Дністра перейшла до румунського військового командування, внаслідок чого відбулося скорочення адміністративного апарату. Всі дирекції губернаторства, так само як і міські, було ліквідовано. Натомість було утворено лише дві; в межах їх компетенції були питання адміністрації та економіки. За німецьким зразком, повітову структуру було замінено на дистрикти.

18 березня 1944 р. німці примусили своїх румунських союзників підписати протокол про передачу територій між Дністром та Бугом генералу Аулебу, уповноваженому Верховного Головнокомандування німецької армії. Територія перейшла до рук німецького командування і фактично перебувала під ним до початку квітня 1944 р.

Соціально-економічна політика, буденне життя

Перенесення 17 жовтня 1941 р. центру губернаторства “Трансністрія” з Тирасполя до щойно окупованої Одеси завершило адміністративно-територіальне оформлення даного регіону. На нараді 16 липня 1941 р. Гітлер заявив, що із заняттям радянських територій не можна демонструвати, що остаточно встановлюється окупаційний режим². Тому Берлін, незважаючи на швидкі темпи загарбання українських земель, проголосив про утворення райхскомісаріату “Україна” лише 1 вересня 1941 р. Але, на цей час, керівництво Третього райху давно опікувалося питаннями економічної експлуатації окупованих територій. Вже 30 червня 1941 р. начальник управління постачання сухопутних військ Вермахту генерал Леєб провів з цього приводу нараду за участю представників низки

концернів, зокрема Крупа і Цейса³. Отже, і перед румунською, і перед німецькою адміністрацією головним завданням було визначено тотальну економічну експлуатацію окупованих територій. Саме на його реалізацію спрямовувались усі зусилля, оскільки на цьому етапові вони керувалися вказівкою Гітлера, яку він висловив у вересні 1941 р., підбиваючи перший підсумок за наслідками вторгнення: “Країна, яку ми відкріємо, є для нас тільки джерелом сировини і району збуту, а не полем промислового виробництва...”⁴.

Проте все це не є ані свідченням, ані підтвердженням наявності чіткої стратегічної лінії щодо соціально-економічної політики в своїх окупованих зонах з боку Бухаресту. Єдине, що він виразно презентував на той час, це спроба якомога міцніше прив’язати цей край до Румунії в господарському сенсі. Так, для керівництва окупаційними адміністраціями та координації їхньої діяльності при Кабінеті Міністрів Румунії було створено КББТ (“Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії”) на чолі з генеральним секретарем уряду⁵.

Одним із найвиразніших проявів соціально-економічної політики офіційного Бухаресту на окупованих українських землях стало проведення румунізації. Ідея румунізації сприймалася урядом І. Антонеску в якості “наріжного каменю нової держави” яку він намагався створити одразу після свого приходу до влади у вересні 1940 р.

На думку сучасних дослідників, “румунізація становила собою систему державного пограбування, що мала расистський, фашистський характер”, оскільки де-факто йшла поруч із депортацією, а інколи й фізичним знищенням мирного населення, передусім євреїв. Звичайно, що таку політику румунські керманічі продовжували й на окупованих українських землях після 22 червня 1941 р. Ще точилися прикордонні бої (в т.ч. й на румунській території), а кондукатор у своєму наказі від 4 липня 1941 р. проголошував необхідність конфіскації власності євреїв на землях, які підлягали окупації⁶, що й було проведено в Одесі в жовтні—грудні 1941 р. Що стосується липня 1941 р., то в цей час у регіоні реалізовувались установки так званої Зеленої течки Геринга про необхідність ретельного обліку всього загарбаного (чим німці займалися від початку війни на всій без винятку окупованій території СРСР). Про специфіку німецького підходу до цієї справи свідчить звіт “Економічного штабу “Схід” від 31 липня 1941 р., в якому йшлося про те, що окупаційні німецькі органи намагалися передати в розпорядження військової економіки будь-який “придатний матеріал, аж до корків від пляшок та велосипедних камер”⁷. Через це діяльність румунських органів аналогічного спрямування була вкрай ускладненою. Треба зважити на те, що військові частини займалися реквізиціями, оминаючи місцеву цивільну владу. Як зазначав губернатор “Трансністрії” Г. Алексяну в листі від 25 квітня 1942 р. на ім’я І. Антонеску, до захоплення Одеси 16 жовтня 1941 р. його адміністрація практично була позбавлена можливості вести будь-який облік реквізованих у “Трансністрії” сільськогосподарських та продовольчих продуктів (а в північних повітах — і після цього), оскільки там, здійснювала контроль німецька армія. Повного обліку також не могло бути, оскільки союзники у своїх взаєморозрахунках намагалися приховати, що ними було привласнено.

Так само чинили й італійські, угорські та в першу чергу самі румунські війська⁸. Поруч із військовими право на “заготівлю” сільгосппродуктів та сировини, зокрема зернових, отримали різного роду установи, наприклад ІНКООП (“Інститут національної кооперації”), а також окремі приватні особи, які виступали в якості “державних уповноважених”. Насправді це були представники різного роду монополістичних об’єднань, часто румуно-німецьких (з 19 нових банкових товариств, що виникли в Румунії протягом першого півріччя 1941 р., із загальним капіталом 42,6 млн лей, 6 мали румунсько-німецький статутний фонд, а їхній капітал оцінювався в 18,6 млн лей)⁹. Наприклад, “заготівлю” та розподіл олійного насіння монополізували румунський картель “Офаул” та німецьке товариство “Солагра”, право на вивіз льону та конопель поряд із румунської асоціацією отримала німецька фірма “Тобінпекс” (її директор Мініх отримав також право на вивіз пуху та пір’я з Бессарабії та Буковини), румунсько-німецьке об’єднання “Хортикола” зацікавилось харчопереробною промисловістю Тираспольського повіту губернаторства¹⁰.

Взагалі в перші тижні й місяці війни, коли в Берліні та Бухаресті очікували на швидку перемогу, представники окупаційної влади займалися переважно привласненням промислової та сільськогосподарської продукції. Так, вже 9 липня 1941 р. І. Антонеску оголосив “усі склади та усілякі матеріали”, які залишили радянські війська при відступі, “власністю румунської держави”. Румунський варіант економічної експлуатації сільськогосподарського потенціалу українських земель між Дністром та Бугом відрізнявся й тим, що крім задоволення потреб власної армії та держави, Румунія мала виконувати ще й зобов’язання щодо постачання продовольства до Німеччини та Італії. На засіданнях уряду Румунії Антонеску називав щоразу більші планові цифри викачки матеріальних цінностей з Одещини — “на 50—60 і, можливо, на 100 млрд лей”. Під виглядом трофеїв до Румунії вивозилося практично все, що тільки можна було транспортувати: до липня 1942 р. з Одеси було відправлено майже 4 тис. вагонів із “трофейним” майном, у тому числі з обладнанням дитячих садків та ясел, шкіл та бібліотек, оперного та інших театрів міста тощо. Але головна ставка у справі пограбування “Транснїстрії” робилася на вивезення продовольства.

Вже 1 листопада 1941 р. цивільний губернатор “Транснїстрії” Г. Алексяну доповідав І. Антонеску, що на підвідомчій йому території відібрано і передано армії, також відправлено до Румунії протягом жовтня 25 тис. голів великої рогатої худоби, 20 тис. каракулевих овець, тисячі тонн пшениці, картоплі, проса, ячменю, вовни, шкіряної сировини тощо, на суму (по держрозцінках) 627,2 млн лей. Тільки у травні 1942 р. для магазинів губернаторства “Транснїстрія” в Бухаресті було відвантажено 16 вагонів продтоварів, у т.ч. 2 млн яєць, 12,5 т вершкового масла, 2,3 т бринзи, 4,3 т сала та риби тощо¹¹.

Всього до 1 січня 1943 р. за далеко не повними даними з губернаторства “Транснїстрія” до Румунії було відправлено понад 16 тис. вагонів зерна, майже 2,4 тис. вагонів овочів, 30 362 голови худоби, 3611 вагонів фуражу та інша сільськогосподарська продукція, всього на суму 6,1 млрд лей. За цей період румунська армія отримала: зерна — 21 254 вагони, продовольства — 18 737, фуражу — 41 123, овочів — 14 106 вагонів, худоби — 172 283, пти-

ці — 519 937 голів тощо на суму 12,3 млрд лей. Німецькій армії (крім того, що вона сама реквізувала в “Трансністрії”) за цей час було відправлено: зерна — 9017 вагонів, овочів — 6250 вагонів, худоби — 93 174 голів, птиці — 211 072 шт. тощо, всього на суму 5,6 млрд лей. Італійське військо отримало 15 935 гол. худоби, 53260 шт. птиці та багато іншої сільськогосподарської продукції на суму 607,2 млн лей. Угорське військо отримало поставок на 207,5 млн лей, словацьке — на 91 млн лей¹².

Результати такого “господарювання” були приголомшливими: сільському господарству регіону (як і взагалі усій економіці краю) було завдано величезних збитків: в перші ж місяці окупації було реквізовано майже всю худобу та посівний фонд (насіння), через реквізиції всі радгоспи залишилися без посівного матеріалу, інколи спостерігалось майже цілковита відсутність тяглової сили (ті трактори, що залишилися, простоювали через брак запчастин та паливно-мастильних матеріалів). За офіційними румунськими даними, на середину осені 1941 р. в “Трансністрії” було “знайдено” 800 тракторів (про їх технічний стан не йдеться)¹³. Внаслідок цього склалася ситуація, коли восени 1941 р., наприклад, в Одеському повіті губернаторства з 25 739 га орної землі, що належала на той час 24 спеціалізованим зернорадгоспам (з березня 1942 р. вони будуть оголошені “державними маєтками”), засіяти вдалося лише 64 (!) га¹⁴. І подібних прикладів безліч.

Тому в аграрній сфері економіки загарбаних територій від самого початку склалася унікальна і, на перший погляд, парадоксальна ситуація: окупанти, які проголосили одним зі своїх першочергових завдань зміну форм власності на окупованих територіях СРСР, змушені були залишити колгоспно-кооперативну систему (зрозуміло, з певними модифікаціями). Окупантам потрібно було негайно забезпечити гарантований облік продовольства та його реквізицій у сільського населення, а саме для цього ця система й була створена. Тому попри перші спроби її руйнації, що мали місце, дуже швидко ці процеси зійшли на нівель — вже 7 вересня 1941 р. губернатор оприлюднив рішення: “до аграрної реформи колгоспи і радгоспи зберігаються у їх теперішній організації”. Це рішення продублював наказ № 18 від 7 жовтня 1941 р.¹⁵.

Але “вузьки місця”, притаманні радянській колгоспній системі, не просто залишилися, а й поглибилися. Однією з найгостріших була проблема забезпечення сільськогосподарського виробництва робочою силою. Вона вирішувалася шляхом застосування силових методів. Окупанти вдавалися до вербування робочої сили (здебільшого це практикувалося в губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина” для поповнення трудових резервів до Румунії, оскільки й там відчувалася гостра нестача робочих рук¹⁶) і формування “трудового війська”. В губернаторстві “Трансністрія” з 8 жовтня 1941 р. запроваджувалися роботи під примусом військових (щось на зразок “військових поселень”) тощо¹⁷. Згодом почала використовуватися праця військовопозбавлених у господарствах практично всіх повітів “Трансністрії”¹⁸. Які за радянських часів, найбільш складною фазою сільськогосподарського циклу вважалися роботи зі збирання врожаю. Навіть апологетично налаштовані автори, попри всі намагання подати картину в мажорних тонах, змушені визнати, що ці роботи “провокували велике невдоволення в народі”¹⁹.

Якщо додати сюди проблему відсутності майна та техніки, що були евакуйовані або знищені у липні—жовтні 1941 р., чи то вивезені до Румунії (особливо трактори), то стає зрозумілим, чому про стан готовності до румунізації в сільському господарстві в губернаторстві “Трансністрія” було заявлено її губернатором лише навесні 1943 р. (хоча сам він такі терміни пояснював потребою “очищення придністровських сіл від «чужонаціоналів»”²⁰). Ситуація дещо стабілізувалася після проведення низки реформ. Так, наказом № 55 від 14 березня 1942 р. колгоспи було перетворено на “трудоі громади” які, втім, за висловом одного з високопосадовців окупаційної адміністрації, Олівіана Веренки, “лишалися одиницями експлуатації, прозорими в контексті площ, що вони займали і з існуючою структурою адміністрації”²¹. Згідно із цим документом радгоспи було перетворено на “державні маєтки” (*ferme de stat*) із закріпленням населення навколишніх сіл в радіусі 20 км в якості мобілізованої робочої сили²². Нарешті, 15 червня 1943 р. І. Антонеску підписав в Одесі спеціальний декрет № 9, відповідно до якого селяни отримували землю, а жителі міст — свої житлові площі у приватну власність. Цей декрет знайшов своє правове тлумачення й конкретизацію у наказі губернатора “Трансністрії” № 138 від 6 жовтня 1943 р., в якому роз’яснювалося, що землю у приватну власність мають отримати тільки ті селяни, які входили до складу “трудоіх громад”. Проте, внаслідок відомих причин (становище на фронтах, складна економічна ситуація тощо), як зазначає О. Веренка, цей план “так і не зміг бути реалізованим”²³. За четвертий квартал 1943 р. таких індивідуальних господарств в губернаторстві було створено лише 11. У німецьких зонах в цей час широко запроваджувалася примусова праця²⁴. Крім загравання з місцевим населенням, головною метою даних заходів можна вважати підготовку правового та організаційного підґрунтя для румунізації земель між Дністром та Бугом, тим більше що за власними оцінками румунів тут вже мешкало 70—75 % румунів СРСР²⁵.

Але реальної румунізації в сільському господарстві на загарбаних територіях (навіть у губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина”), що мала здійснюватися через процес колонізації, фактично не сталося, оскільки здійснити її в умовах війни було вкрай складно. Свідченням цього є спроби виселення на початку 1943 р. українського населення Рибницького повіту в Очаківський повіт губернаторства “Трансністрія”. Під примусову “евакуацію”, що за словами навіть тих, хто її проводив, стала “справжньою трагедією”, тоді потрапило 3 тис. осіб²⁶.

Опосередковано свідченням більш інтенсивної експлуатації сільськогосподарського потенціалу “Трансністрії” порівняно не лише з губернаторствами “Бессарабія” і “Буковина”, а й з райхскомісаріатом “Україна”, є аналіз стану забезпечення продовольством жителів великих міст у першу окупаційну зиму 1941—1942 рр. Якщо в Києві, заради того, щоб якось врятуватися від голодної смерті (як це мало місце у Харкові), практично все місто рушило до села²⁷, в Одесі масовим таке явище не стало. О. Даллін з цього приводу пише: “Навіть впродовж першої зими румунського управління, Одеса була більш забезпечена, ніж колгоспи; після того умови в Одесі поліпшилися і не було, звичайно, ...жодного економічного стимулу залишати місто”²⁸.

Ще виразніше загальний колонізаційний вектор економічної політики окупаційної влади в українських землях губернаторства “Трансністрія” можна бачити на прикладах промисловості й торгівлі. Тут не була потрібною обов’язкова колонізація, оскільки уряд Румунії, практично від часу створення цивільної адміністрації на окупованих територіях, опікувався забезпеченням умов для переходу усіх засобів виробництва, у т.ч. і на території “Трансністрії”, у власність промисловців і торгівців “Старого королівства”. Із цієї метою їм надавалися пільгові кредити, знижки тарифів для перевезень залізницями тощо²⁹. Частина підприємств була пущена у розпродаж. Розвиток ситуації в цьому напрямі стимулювала ще й зміна німецьких підходів до організації промислового виробництва на окупованих радянських землях: 23 січня 1942 р. вийшла спецдиректива А. Розенберга “Обов’язкова постанова про відбудову промислового господарства у знов зайнятих східних областях”, що де-факто скасовувала установку, з якою Німеччина починала війну (перетворення східних земель на аграрно-сировинний придаток, заборона ввезення сюди обладнання тощо)³⁰. Безумовно, йшлося про відбудову промисловості пов’язаної з виробництвом військової продукції, ремонтом бойової техніки тощо. У той самий час, як зазначає Н. Мюллер, вивезення обладнання на Захід продовжувалося передусім із тих районів, що “мали стати чисто аграрними”. Відновлення роботи промисловості було неможливим без залучення місцевого населення, але з лютого 1942 р. почалася перша хвиля масової депортації робочої сили до Німеччини, що “з тих пір стало одним з основних аспектів окупаційної політики взагалі”³¹. Всі ці парадокси економічної політики окупантів простежуються на прикладі “Трансністрії”. З одного боку, представники румунської військової окупаційної влади продовжували пошуки “трофеїв” і, навіть, до середини 1942 р. значно інтенсифікували цей процес. Про це свідчить, наприклад, організація 3 грудня 1941 р. “Одеської служби захоплення та збирання трофеїв”, а з кінця червня 1942 р. утворення на її базі п’яти так званих Організацій Z-1 (у т.ч. спеціальної групи для пограбування Москви). Відомо, що ці структури спеціалізувалися на вивезенні саме промислового обладнання, хоча в інструкціях для їх особового складу пропонувалося “виявляти ініціативу”³². Масштабність процесів “евакуації” промислового устаткування з губернаторства “Трансністрія” підтверджує й О. Веренка³³.

Проблеми обміну та торгівлі також вирішувалися владою, виходячи із соціально-економічних та військово-політичних реалій. Вже одним із перших наказів губернатора “Трансністрії” за № 5 від 7 вересня 1941 р. нова влада у містах та селах зобов’язувалася до відкриття так званих магазинів — центрів скупки, натурального обміну та реалізації для населення монополізованої урядом продукції (сірники, сіль, алкоголь, тютюн тощо). Місцева влада відповідала також за функціонування щотижневих базарів із реалізації натуральної продукції (продовольства та сировини)³⁴. На території губернаторств організацією торгівлі відав ІНКООП, при цьому ключові позиції належали (як і в промисловості) великим румунським та німецьким фірмам. Але швидко з’явилася і дрібна приватна торгівля. Через доволі сприятливу податкову політику (наказом № 72 від 7 травня 1942 р. було встановлено 10 % податок на всі приватні торгові підприємства Одеси) виникла велика

кількість дрібних торговельних установ та закладів побутового обслуговування населення: комісійні магазини, ресторани, кав'ярні, їдальні, приватні готелі, кінотеатри, театри, перукарні, майстерні тощо³⁵.

Майже усі джерела констатують більш високий рівень цін у “Трансністрії” порівняно з іншими губернаторствами, й отже, наявність можливостей для ділків, що з'явилися у великій кількості, наживатися за рахунок “ножиць цін”, що склалися на місцеві продовольчі та ввезені промислові товари (на сільськогосподарську продукцію за законом встановлювалися максимальні ціни реалізації, а для промислових товарів, які ввозили комерсанти, таких обмежень не існувало). Більше того, складається враження, що уряд сприяв такому становищу, оскільки, з одного боку, забороняв комерсантам отримувати прибуток понад 30 % від реалізації товарів (наказ № 45 від 10 лютого 1942 р.), а з іншого — вводив 25-відсоткові тарифи на одяг, галантерею, побутові та інші товари, імпортовані до губернаторства “Трансністрія” (рішення № 5015/1943 р.)³⁶. Таким чином, пара взуття, що коштувала в Румунії 6—7 тис. лей, наприклад, у Бессарабії вже продавалася за 10—12 тис., а в губернаторстві “Трансністрія” ціни були ще вищими. Гіршою ситуація була з так званими монопольними товарами (сіль, сірники, тютюн, гас тощо). Уряд намагався регулювати ціни через пункти натурального обміну, що запроваджувалися в губернаторстві рішенням № 2314/1942 р. і почали функціонувати в обов'язковому порядку з 1 листопада 1942 р. Але в такому вигляді натуральний обмін не тільки підтримував ринковість усієї системи хазяйнування окупантів, а й перетворювався на додатковий засіб викачування в населення сільгосппродукції, оскільки, скажімо, за коробку сірників селянин мав віддати курку або 6—7 кг пшениці (й це в той час, коли з повідомлень румунської контррозвідки до генштабу можна бачити, що селяни взагалі “не мають зернових для обміну...”³⁷).

У 1943 р. (після поразки під Сталінградом) в “Трансністрії” спостерігається розгортання “інфляційної спіралі” у формі злету цін. О. Даллін ілюструє ситуацію повідомленням німецького генконсула в Одесі в 1943 р. про різке зростання цін та зміни в політиці румунської окупаційної влади щодо селян: “не тільки колектив, а й кожний його член повинен тепер був платити”. В той же час консул пише, що “політично” селяни бояться повернення радянської влади. О. Даллін вважає, що навіть у 1943 р. селяни “Трансністрії” були “все ще, можливо, трохи більш забезпечені, ніж перед війною”³⁸. Втім, декрет І. Антонеску від 15 червня 1943 р. автор вважає більше символічним, оскільки насправді залишалися незрозумілими реальні наміри влади щодо введення приватної власності на землю в “Трансністрії”. “Враження таке, — наголошує дослідник, — що земля просто підлягала ...експлуатації, але повинна була лишатися підпорядкованою регулюванню”³⁹. Джерела свідчать, що до кінця літа 1943 р. ситуація значно погіршилася: скажімо, за помел пшениці селянин змушений був віддавати вже 20 % продукту, а за два наступні місяці ця цифра збільшилася рівно вдвічі — до 40 %⁴⁰.

Водночас зростав податковий тиск (грошовий і натуральний) та збільшувалися різного роду збори з населення після чергового погіршення ситуації на фронтах. Особливістю фінансово-грошової системи в губернаторстві “Трансністрія” було те, що курс обміну окупаційної марки тут було встановлено до-

вільно на рівні 1 РККС = 20 крб., реального забезпечення вона не мала, оскільки друкувалася німцями у необмеженій кількості. Це спричинило недовіру місцевого населення до цих грошей, невдоволення представників румунської окупаційної влади відсутністю власної грошової одиниці в “Трансністрії”. Отже, і цей фактор сприяв натуралізації економічного життя цього регіону. Незважаючи на це, окупаційні фіскальні органи лише за рахунок податків, які стягувалися з населення “Трансністрії” до вересня 1943 року, дали в румунську скарбницю чистого грошового доходу в обсязі 20,5 млрд лей. Чималі надходження отримувала окупаційна влада “Трансністрії” і від гербових та інших зборів: якщо за довідку про наявність великої рогатої худоби в Бессарабії чи Буковині сплачували 50 лей, то в “Трансністрії” — в 6 (!) разів більше (5 марок). Міське населення платило ще в півтори рази більше⁴¹.

Крім податків, що були обов’язковими для жителів усіх окупованих Румунією територій, у “Трансністрії” існувало безліч додаткових податків і поборів. Так, тут сплачували ще й податок на “культурні потреби” в розмірі 30 РККС на рік з кожної сім’ї (за рахунок цього виплачувалася зарплата вчителям в “Трансністрії”). Існував так званий санітарний податок, що становив 10 % від доходів. У такий спосіб румунська адміністрація перекладала тягар усіх видатків на соціальну сферу на плечі місцевого населення. Своїм наказом № 66/1942 р. Г. Алексяну зобов’язав жителів села здавати на потреби окупаційних військ продовольство (м’ясо, птицю, молоко, бринзу, мед). У разі відсутності всього цього в їхніх господарствах вони мали придбати необхідний товар і внести в зазначений термін. У протилежному випадку несплата розглядалася як саботаж і винні потрапляли до концтабору. Якщо населення Бессарабії здавало овечу вовну, то в “Трансністрії” крім цього, ще й бавовну, пряжу, шкіру, а пізніше, за наказом губернатора, — ще й пир’я та пух битой птиці, кінські хвости та гриви тощо. Восени 1942 р. влада “Трансністрії” реквізувала усі чоловічі теплі речі “в якості воєнної контрибуції”. Нарешті, в губернаторстві існувала спеціальна плата за пересування територією “Трансністрії”: в кордонах повіту за це сплачували 3 марки, у межах “провінції” — 5 марок⁴². Вочевидь, така політика окупаційної влади вже виходила за межі суто економічних заходів. Так само, як і зовсім не господарськими потребами пояснювалося запровадження владою загальної трудової повинності (наказ Г. Алексяну № 58 від 20.03.1942 р.) “для всіх жителів Трансністрії від 16 до 60 років...” та створення так званого трудового війська (наказ № 80/ серпень 1942 р.), в рамках якого мало відбуватися “ознайомлення молодих людей з ідеями Нової Європи”, “створення нового розуміння щодо праці” тощо (за ухилення від мобілізації до “трудового війська” передбачалося тюремне ув’язнення)⁴³.

З огляду на те, що становище на фронтах постійно змінювалося не на користь агресорів, окупаційна влада обрала курс постійного “загвинчування гайок”. Збільшувалися побори та обсяги реквізиції, зростали ціни, зменшувалися норми продовольчого пайка тощо. Зарплата робітників (від 20 до 90 РККС на місяць) при зростаючих цінах (хліб — 4—5 марок, свинина — 5, цибуля — 3,5, масло вершкове — 16, сметана — 8, цукор — до 24 марок за 1 кг) відкидала людей до межі голодного існування⁴⁴.

Плата за працю часто видавалася із запізненням. Оскільки медичне обслуговування стало платним, не всі верстви населення мали змогу його отримувати. В поєднанні з іншими негативними чинниками це спричинило спалахи інфекційних захворювань (у 1941—1942 рр. фіксувалися локальні спалахи висипного та черевного тифу, в Одесі — венеричних захворювань тощо). Зворотнім боком такої ситуації було безробіття, зростання соціальної напруженості, загроза голоду, найбільш реальна для міста. Хоча в Одесі не доходило до таких трагічних випадків, як, скажімо у Харкові, де в 1942 р. від голоду померло (за неповними даними) 13 139 осіб⁴⁵, або в Києві (сильний голод взимку 1941/42 рр. через повну відсутність забезпечення міста продуктами з боку влади⁴⁶), проте й тут мали місце непоодинокі випадки смерті від голоду⁴⁷. Безробіття охоплювало 80 % населення міста, оскільки десятки великих промислових підприємств міста або не працювали, або працювали не на повну потужність. Денна норма хліба на робітника в губернаторстві, в залежності від місця роботи, встановлювалася в розмірі 200 грамів⁴⁸. Тому в Одесі, аби розрядити обстановку, офіційний Бухарест вдавався до таких заходів, як відправка частини одеських робітників до Німеччини (перша партія складалася з 1 тис. чоловіків та 200 жінок з загальної кількості (4,4 тис.) кваліфікованих кадрів, що стояли на обліку на біржі праці)⁴⁹. Втім такий підхід не був притаманним для політики румунської адміністрації в межах всієї "Трансністрії". Разюче контрастним на тлі життєвих умов робітників, пересічних службовців та місцевої інтелігенції було матеріальне становище високопосадовців та чиновників і вчителів, які прибули до "Трансністрії" з Румунії. Вони постачалися через систему закритих магазинів за твердими цінами і, практично, не відчували наслідків інфляції та зростання цін⁵⁰.

В аналогічному форматі проводилася й соціальна політика окупаційної влади в галузі пенсійного забезпечення, освіти, релігії. Соціальний зріз окупаційної політики належить до тих її аспектів, що потребують ще додаткового вивчення. Головні напрямки її реалізації в губернаторстві апологетизувалися ідеологічними службами, хоча це були переважно популістські кроки, або заходи, в яких мала потребу перш за все окупаційна адміністрація.

Окупаційна влада намагалася створювати благодійні установи, але реально поліпшити життя населення, вирішити соціальні проблеми вони не могли⁵¹. Рівень медичного обслуговування був явно недостатнім — у місті постійно зростала кількість інфекційних захворювань. Лікування, як зазначалося, стало платним: консультація у лікаря коштувала 12 марок, рентген — 20, операція — від 20 марок, й це за середньої заробітної плати робітника від 20 до 90 марок на місяць⁵².

Рівень пенсійного забезпечення був дуже низьким і охоплював людей пенсійного віку вибірково — за ознакою корисності для нової влади. Та частина інтелігенції, яка прислужилася новій владі, пенсіями була забезпечена. Так, за клопотанням ректора Одеського університету, міський голова Г. Пинтя надав весною 1943 р. 65 професорам, які отримували академічні пенсії через Одеський університет, знижку з плати за квартиру, світло та опалення на 50 %. Крім цього, Дирекція культури в першому семестрі 1942/43 навчально-го року звільнила від сплати за навчання 862 студентів — дітей чиновників гу-

бернських та муніципальних закладів, працівників університету. Всього в Одеському університеті в цей час навчалось на всіх факультетах 1,8 тис. студентів (у тому числі 302 представники румунської та молдавської національностей)⁵³.

Хоча в місті залишалась доволі велика кількість кваліфікованих робітників, але через відсутність великого промислового виробництва далеко не всі знаходили роботу й далеко не всі мали змогу стати на облік на біржі праці. Пізніше владні структури почали “вирішувати” цю проблему насамперед вивозячи безробітних на примусові роботи до Німеччини, а також шляхом налагодження дрібного та ремісничого виробництва. Але до відчутних зрушень це не привело: на весну 1943 р. у Одесі нараховувалося лише близько 12 тис. “спеціалістів”, які працювали в приватних майстернях або володіли ними⁵⁴. Єдиний справжній інтерес для окупантів становили підприємства харчової та переробної промисловості. Сюди й спрямовувалися їхні зусилля в плані відбудови виробничої сфери Одеси.

Преса “Трансністрії” рясніла повідомленнями про “пуск нової лінії”, “відновлення ще одного цеху”, випуск “нової” продукції тощо. Насправді ж, ця продукція випускалася не для місцевого населення, майже вся вона з таких підприємств відправлялася до Румунії або ж використовувалась на місці для постачання військ та потреб окупаційної адміністрації. Наприклад, з 2612 вагонів цукрового піску, виробленого заводами “Трансністрії” в 1942 р., Раді патронажу соціальних діянь при Одеському муніципалітеті було залишено всього 322 вагони, решту — відправлено до Румунії або передано румунським чиновникам та комерсантам. З 774 т виробленого мила румунська армія отримала 430 т, решту було розподілено між румунськими службовцями тощо. Цигарки, вино, сіль, що вироблялися на промислових підприємствах, вважалися монопольною продукцією держави та продавалися лише у спеціальних урядових крамницях, як і поштові марки⁵⁵.

З метою ефективного використання робочої сили, в серпні 1942 р. було створено “трудова військо”. У наказі губернатора було сказано: “Усі особи чоловічої статі, що досягли 20-річного віку та мешкають на території “Трансністрії”, обов’язково включаються у кадри організації”. Юнаки мали використовуватись на “польових роботах, охороні громад, ферм, селищ та установ”. Ті, хто ухилявся від робіт, потрапляли до в’язниці. Обсяг праці не впливав на щоденну норму хліба, розраховану на одну людину: на території “Трансністрії” така норма дорівнювала 200 гр. У донесеннях представників влади постійно підкреслювалося, що “населення неспроможне забезпечити себе харчуванням”, а “люди існують винятково за рахунок продажу особистих речей”, що є випадки “смерті від голоду”⁵⁶.

Разом із тим, представники окупаційної влади, відчуваючи неминучий кінець, різко прискорили процес вивозу матеріальних цінностей. Тільки за планом 1943 р. з “Трансністрії” до Румунії мало бути вивезене обладнання 63 підприємств. Слід зазначити, що втрати Одеси від пограбувань та свідомої руйнації міста окупантами були б значно більшими, якби не зростаючий опір патріотів.

Від початку листопада 1943 р., коли радянські війська звільнили столицю України — Київ і готувалися до подальшого наступу на Правобережній Україні, на територію губернаторства “Трансністрія” посунули відступаючі

німецькі частини. Це призвело до подальшого загострення стосунків між союзниками. Гітлерівське командування відкрито поставило під сумнів румунський "суверенітет" в "Трансністрії". 29 січня 1944 р. І. Антонеску видав наказ про скасування функцій "цивільного губернатора при Верховному командуванні армією на зайнятій території між Дністром та Бугом". Так, вперше від 19 серпня 1941 р. з його наказів зникла назва "Трансністрія". Уся повнота влади перейшла до рук військових в особі дивізійного генерала Г. Потопяну⁵⁷. Від цього часу окупанти з подвоєною енергією вивозили матеріальні цінності з Одеси. Водночас вони піклувалися про знищення слідів своїх злочинів. Наприкінці лютого 1944 р. в Бухаресті навіть було створено Комісію з розслідування діяльності цивільного губернатора "Трансністрії". На засіданнях цієї комісії віце-прем'єр румунського уряду М. Антонеску, який ще зовсім недавно запевняв, що "зробить усе, аби "Трансністрія" належала Румунії", тепер стверджував, що окупація "Трансністрії" від початку носила тимчасовий характер. Водночас, намагаючись замести сліди, він наголошував: "Ми зацікавлені у тому, аби розосередити... цінності, якомога непомітніше впроваджувати їх у румунську економіку, а не тримати їх компактною масою". Проте окупантам лишалося перебувати в Одесі лічені дні.

Культура. Освіта

Політика румунської окупаційної влади в культурно-освітній сфері на території губернаторства "Трансністрія" мала істотні відмінності від німецької зони окупації⁵⁸. Вони насамперед визначалися особливостями ідеологічних настанов, які Бухарест давав окупаційній адміністрації в цьому губернаторстві, адже останні істотно відрізнялися від нацистських постулатів. Та при цьому румунське керівництво теж недвозначно сформулювало свою мету — "Ми прийшли назавжди". "Ми — нащадки даків та римлян і завжди жили на території від Карпат до Дунаю. Росіяни протягом століть порушували наші права, ... тому, коли Гітлер почав війну з більшовиками, Румунія стала його союзницею — питання стало таким чином: чи ви переможете нас — чи ми переможемо вас. Ми не імперіалісти, а прийшли врятувати вашу країну від смертельної небезпеки — більшовизму". Головною метою нової влади, крім економічної експлуатації, яку ніхто не збирався афішувати, була боротьба з більшовицькою ідеологією, привернення населення на свій бік. У цій ситуації далеко не останню роль мала відіграти культурно-освітня політика.

"Маршал Антонеску, — наголошував автор статті "Завойовники чи визволителі?" в "Одесской газете", — надіслав для управління "Трансністрією" ні поліцейського, не жандарма, хоча на це можна було чекати у військовий час, а університетського професора, вченого, відомого не лише своїми здібностями, але добротою, благородством характеру, — професора Алексяну.

Доки триває війна, росіяни мають зрозуміти, що вони не можуть отримувати більше, ніж румуни, і навіть стільки, як румуни, — це суворий закон війни. Румуни закликають росіян, які залишилися в окупації до єдиної співпраці, яка зараз можлива, до співпраці на ґрунті культури"⁵⁹. Ця риторика співіснувала з іншими акцентами, які панували в наказах військової влади,

офіційних повідомленнях, особливо першого періоду окупації, наприклад: “будуть розстріляні”, “будуть покарані”, “забороняється”, “відповідають життям”, “караються смертю”, “будуть вміщені в табори” тощо⁶⁰. Тон спілкування з населенням змінювався в залежності від ситуації на фронтах, а також від “поведінки” населення.

Майже з перших днів окупації на території “Трансністрії” та перш за все в Одесі румуни починають культурне і освітянське “відродження”. Одеса стає центром земель між Дністром і Південним Бугом. Спочатку ним був Тирасполь, та чи міг він зрівнятися з “Південною Пальмірою”, де були чудовий оперний театр, університет, інститути, школи, консерваторія, а також талановиті актори, музиканти, художники, своєрідний історичний ареал і традиції.

Ще під час наступу на Одесу в серпні 1941 р. маршал Антонеску розробляє перші кроки своєї політики і в “Інструкції для адміністративного управління губернаторством “Трансністрія” вимагав: “1) у галузі освіти — відкрити з 1 жовтня всі школи з учителями з місцевих кадрів. Мовою викладання може бути за вибором населення, німецька, румунська чи російська; 2) з середніх шкіл відкрити тільки початкові, ремісничі та комерційні, що стосується інших — подивимося пізніше”⁶¹. Однак, лише 28 листопада після “ретельної перевірки приміщень, обладнання, підбору викладачів, які проводила спеціальна комісія, що була створена у кожній районній префектурі, в місті почали працювати 50 шкіл”⁶². Відновлення шкільної справи наштовхнулося на безліч проблем. Першочерговим питанням, що постало перед окупаційною владою, була ліквідація катастрофічної нестачі підручників, бо за наказом муніципалітету радянські підручники вилучалися. Міський голова Г. Пинтя повідомляв дирекції шкіл, що в Румунії вже надруковано велику партію підручників (частину — російською мовою), перші дві тисячі яких з арифметики, географії, природознавства, румунської граматики та Закону Божого⁶³.

Наближалася зима і, у зв’язку з дефіцитом палива, школи зобов’язувалися в обмежені терміни подати до паливного відділу (вул. Садова, 4) дані про свої потреби. Міська влада запевняла мешканців, що в грудні до Одеси прибудуть ешелони з паливом, частина якого піде на потреби шкіл.

Нагальною проблемою залишалася також нестача викладачів. Причиною цього була неспроможність (чи небажання) місцевої влади забезпечити їх належною платнею. 200—300 марок на місяць у початковій школі не робили працю в ній привабливою (особливо, якщо врахувати, що на відомому одеському ринку “Привоз” один кілограм гречки коштував 18 марок, рису — 25 марок, а кукурудзяного борошна — 1,5 марки). Більш того, діти, батьки яких воювали в Червоній армії, мали прорадянські настрої та працювати з ними було складно. Місцевих педагогів часто сприймали як зрадників.

Структура мережі освіти, яку почала формувати окупаційна влада, повторювала румунську: початкова школа була семирічною. Вміння читати, писати, рахувати було обов’язковим для всіх дітей та підлітків. Початкової школи оминати було неможливо, оскільки при вступі до гімназії, ліцею чи до вищого навчального закладу треба було подавати свідоцтво про попередню освіту. Що стосується наступної сходинки — середньої школи, — то бажаючих вчитися тут було небагато. Справа полягала в тому, що в умовах воєнно-

го часу діти, особливо хлопці, матері яких намагалися роздобути шмат хліба, тікали на вулицю, шукали пригод, замість того, щоб рватися до науки, вивчати румунську мову чи Закон Божий. Виховані в умовах войовничого атеїзму, вони не сприймали цих предметів, як і фізичні покарання (в школах били учнів указкою по руках за погане письмо та інші провини), остаточно знеохочуючи до відвідування школи. В багатьох родинах старші діти доглядали за малими, і батьки не бачили особливого сенсу позбавляти себе цієї допомоги. Румуни ретельно стежили за функціонуванням закладів освіти, вимагали від шкіл чітких планів роботи, постійно направляли до різних районів "Трансністрії" шкільних інспекторів для контролю⁶⁴.

Навчання в ліцеї (середня освіта) не було обов'язковим, крім того, за це доводилося платити, хоча близько 40 % учнів з різних причин звільнялися від плати. Для вступу до ліцею складалися іспити, як і під час переходу із класу в клас, що надавало можливість відібрати справді знаючих сумлінних учнів. Закінчення ліцею підсумовував випускний іспит, а при вступі до вузу також складалися іспити. Словом, шкільна система орієнтувалася на одержання учнями ґрунтовних знань. Але умови війни брали своє: головним було вижити, поїсти, тому більшим попитом користувалися ремісничі училища, які давали професію, а з нею і можливість прогодувати себе і близьких⁶⁵.

У 1941—1942 рр. в Одесі діяло 55 шкіл та 11 ліцеїв. Загальна кількість учнів складала 18 тис. осіб⁶⁶. Безумовно, цього було замало, якщо порівняти з довоєнним часом, коли в місті працювало 1415 шкіл, в яких навчалися 266 486 дітей і викладали 419 педагогів, а також 3 педагогічні училища, з контингентом у 1300 учнів⁶⁷. Але навіть за таких невисоких показників і незважаючи на прагнення керівництва тримати освітянський процес під контролем, лише декілька шкіл могли похвалитися високим рівнем викладання. У більшості шкіл через погане відвідування учнями занять, нестачу підручників, примітивність дидактичного обладнання повноцінного навчально-виховного процесу налагодити не вдалося. До загальної характеристики можна додати безумовну заідеологізованість навчання та його румунізацію. Наприклад, у січні 1943 р. в Одесі прийшли чергові збори "Культурно-освітнього товариства румун", яке діяло упродовж року на території "Трансністрії". Учасники зборів чітко заявили: "Носіями європейської культури тут є ми!". Діяльність цих "носіїв культури" супроводжували вимоги знищити слов'янські школи та поширити румунські. Прагнучи реалізувати ці наміри, керівництво губернаторства поспішно видало румунсько-російський буквар "Абегедар"⁶⁸. Усі ці обставини не могли сприяти налагодженню по-справжньому серйозної системи освіти, оскільки як в окупантів, так і в переважної більшості населення пріоритетними були різні, часто протилежні завдання.

Своєрідне становище склалося в системі вищої освіти, хоча системи, як такої і не було. Якщо в Одесі напередодні війни діяло 18 вищих навчальних закладів і 29 технікумів, то на території усієї "Трансністрії" був відкритий лише один університет в Одесі (7 грудня 1941 р. про це було з гордістю проголошено). Ректором призначили професора, відомого в місті хірурга П.Г. Часовникова. В університеті діяли факультети: медичний, фізико-математичний (відділення математичних та природничих наук), політехнічний (відділення хар-

чової промисловості, механічне, будівниче, воднотранспортне), агрономічний, літературно-філософський, юридичний (очевидний чітко виражений практичний напрямок підготовки спеціалістів). У 1943 р. до вище названих факультетів додалися факультети румунської та молдавської культур.

До відкриття університету в “Трансністрії” влада підготувалася дуже ґрунтовно, маючи на меті залучити до співпраці значний прошарок наукової еліти, яка з різних обставин опинилася в окупації. Поставити вчених на службу інтересам Румунії, довести німцям і місцевому населенню, що вони, за словами керівника відділу культури “Трансністрії”, “не бидло, а культурна нація”, яка опікується цінностями науки і культури. Зі свого боку, частина інтелігенції Одеси досить оптимістично сприйняла ці кроки нової влади. “Новий державний устрій швидко виводить нашу країну на шлях внутрішньої свободи. Сучасна влада надає широкі можливості служіння суспільству. Зараз на плечі інтелігенції покладена духовна відповідальність за майбутнє батьківщини. Наше завдання — служіння народу, але не під більшовицьким гаслом: “Товариш, дай я схоплю тебе за горло!”, а справжнім служінням короні, як у словах Святого Петра: «Служіть один одному тим даром, який отримали від Господа», — писала в “Одеській газеті” професор Бобрішева. Далі, підтримуючи думку багатьох викладачів, вона продовжувала: “Головна відповідальність на вихователях. Особливу увагу слід приділити студентству. Всі, хто бажає поновлення, має допомогти їм стати на шлях правди і добра”⁶⁹.

Професор В. Селінов, закидаючи радянській владі, дорікав, що “втекли, і залишили місто без води, світла, без фабрик і заводів, із зруйнованими будинками”. Його підтримував професор В. Кисельов, який зазначав, що “два місяці оборони принесли місту жахливі руйнування, але ми впевнені, що військово командування надасть велику допомогу...”⁷⁰.

Через 15 днів після зайняття міста румунами професор Г. Сербський у статті “Відродимо культурне життя Одеси” з болем і надією писав: “Збереглися приміщення медінституту, ряд технічних вузів, бібліотека, де зібрані 2 млн книг — усе це треба перерахувати й не втратити. Місто має жити повнокровним життям, муніципалітет відчиняє двері для всіх, хто хоче допомогти у відродженні нашого міста. Вікно в Європу, що було зачиненим 22 роки, прочиняється знову. Ми повинні усіма силами служити справі цивілізації, знищенню залишків більшовизму”⁷¹.

Готуючись до відкриття університету, в примарії обговорювали питання фінансування його діяльності, склад викладачів, статут. До Бухаресту надсилали листи з проханням прискорити затвердження всіх документів і швидше ухвалити рішення про відкриття навчального закладу. Згідно зі статутом, прийнятим ще до революції, університет мав автономію та право вибору деканів, губернатор лише призначав свого представника у новій Раді університету. До складу університету у формі Військово-медичної школи увійшов Медичний інститут. Ректор, проректори та декани склали “Університетський Сенат”, що мав вирішувати всі внутрішні питання⁷². Слід підкреслити, що загальний науковий рівень керівників університету був доволі високим. Керівництво складалося переважно з відомих у місті професорів: заслужений діяч науки УРСР (з січня 1941 р.) професор Б. Варнеке, який став першим дека-

ном історико-філологічного факультету; його наступник, професор В. Лазурський, якому ВАК СРСР напередодні війни присвоїв ступінь доктора філологічних наук (без захисту дисертації); професор К. Покровський — член-кореспондент АН СРСР, обіймав посаду завідувача кафедрою астрономії та директора Одеської обсерваторії⁷³.

Що стосується організації навчального процесу, то слід зазначити, що радянські навчальні програми були збережені, але з них вилучили все, що стосувалося марксистсько-ленінської теорії. Дещо по-іншому аргументувалися факти природознавства, зменшувалася кількість годин, відведених на вивчення історії. Викладалася всесвітня історія та історія Румунії, які мали підтвердити історичні права окупантів на землі “Трансністрії”⁷⁴.

Прагнучи тісніше прив’язати до себе діячів науки та культури, окупанти неодноразово запрошували їх на офіційні зустрічі в Бухаресті з колегами та студентами румунських університетів. До Одеси приїздила румунська професура та студенти для спілкування, консультацій, користування бібліотеками. Румунські науковці були присутні на захистах докторських дисертацій в Одесі й для них це була чудова школа. Про необхідність інтегрування Одеського університету в поле румунської культури, бажання співпраці з румунськими вченими “в ім’я нашого спасіння від комуністичного терору”, наголошував під час святкування другої річниці відкриття університету професор Часовников.

Місцева професура часто зверталась до румунських властей із пропозиціями, рекомендаціями, заявами. Так, наприклад, професор А. Покровський через газету звернувся до влади щодо необхідності якнайшвидшого ухвалення офіційного розпорядження про збереження історичних документів та право розпоряджатися ними лише державним установам. Таким чином, він, швидше за все, намагався захистити їх від розкрадання та знищення⁷⁵.

Завдяки зусиллям одеських вчених муніципалітет передав приміщення колишньої синагоги Бродського краєзнавчому музею, а його директор С. Лознякова намагалася якомога швидше відремонтувати приміщення й розпочати роботу⁷⁶. Нова влада підтримувала прохання краєзнавців про продовження історичних досліджень, сприяла налагодженню роботи архівів, оскільки вони мали доводити тезу: “Територія “Трансністрії” — це історично румунська територія”. Мешканців і гостей Одеси запрошували відвідувати музеї, для учнів проводилися безкоштовні екскурсії, на яких розповідалася стародавня історія Румунії⁷⁷.

Упродовж років окупації професор В. Селінов закінчив своє багаторічне дослідження та в жовтні 1943 р. захистив докторську дисертацію “Стародавні причорноморські поселення між Бугом і Дністром під час розвитку Ольвії”. Завдячуючи його опікуванню поновилася діяльність Одеського товариства історії та старожитностей (діяло у 1839—1922 рр.). У відкритому у вересні 1942 р. Одеському історико-археологічному музеї, який увійшов до складу науково-дослідних інститутів університету, професор В. Селінов керував роботою всіх відділів: стародавнього Єгипту, давньогрецьких колоній, середньовіччя, нумізматики, бібліотеки, фонди якої становили 20 тис. одиниць.

Не забували провідні науковці й про своїх співробітників, постійно прохаючи губернатора виділяти їм продукти, що були такими необхідними та

майже недоступними за умов воєнного часу⁷⁸. Влада йшла їм назустріч. Викладачам університету було встановлено заробітну платню 800—1200 марок на місяць, що набагато перевищувало середній заробіток інтелігенції. Пенсія професора становила 3/4 його останньої заробітної плати⁸⁰.

Студентська молодь, яка заповнила університетські аудиторії, була різною за своїм складом. Загальна кількість студентів у перший рік навчання сягала 550 осіб (для порівняння — до війни було 1659 осіб, після звільнення міста у 1944 р. — 578 осіб)⁸¹. В університеті продовжували вчитися й ті, хто розпочав навчання до війни, діти російських емігрантів з Румунії та Югославії. Приїздила вивчати науки молодь з Молдавії. Ці студенти були найбіднішими, часто не мали що вдягнути чи поїсти, тому до них була підвищена увага з боку губернаторства. За добре навчання студенти преміювалися в розмірі до 500 РККС⁸².

Для підготовки фахівців у галузі сільського господарства було здійснено спробу відновити діяльність одного з провідних інститутів України — Одеського сільськогосподарського. У травні 1942 р. на навчання було прийнято 150 студентів. Пізніше до нього приєднали Борошномельний інститут та Науково-дослідний інститут ім. Таїрова, який спеціалізувався на вирощуванні винограду та виготовленні різноманітних вин.

У грудні 1941 р. був відкритий Одеський оперний театр, в якому зібралися відомі митці: диригент Н. Чернятинський, хормейстер К. Пигров та інші. Учасники урочистих зборів висловлювали палке бажання тісно співпрацювати з Оперним театром Бухареста. Усі вищі військові та цивільні чиновники з Румунії та Німеччини вважали за необхідне відвідати всесвітньо відомий театр, а маршал Антонеску передав через губернатора додаткове “жалування” його персоналу⁸⁴.

У березні 1942 р. знову було відкрито Одеську консерваторію. Вона мала секції (факультети) фортепіано, вокалу, сольфеджіо, хореографії, духових інструментів. Із викладачів і студентів були сформовані хор та оркестр. Очолив консерваторію відомий трубач, засновник власної школи, Н. Чернятинський. “Зіркою” консерваторії та її професором була Л. Липківська. Вчитися в цього викладача майбутні митці вважали за щастя, а вона заявляла в пресі, що при більшовиках у консерваторії готували не талановиту молодь, а перш за все агітаторів, а нова влада сприяє розвитку культури і творчості. Намагаючись бути корисними своєму народові, викладачі та студенти консерваторії лише за шість місяців 1943 р. провели 17 концертів, у тому числі 7 благодійних. Отримані гроші — 14 тисяч марок — було передано до Фонду дитячих будинків⁸⁵.

Гордістю Одеси завжди було її Художнє училище, в складі якого працювали живописне, скульптурне і керамічне відділення. Під керівництвом талановитих викладачів тут навчалася чимало яскравих майстрів пензля. Директором було призначено доктора мистецтвознавства професора Соколова. Завдяки його невтомним клопотанням з 1 липня 1942 р. з дозволу губернатора проф. Алексяну на базі училища була створена “Академія витончених мистецтв” на зразок бухарестської. Працювати до академії запросили професорів Жука, Крайнева, Буковецького, Габрикова, відомого скульптора Паравиченка. Художники постійно організовували виставки (навіть у Ворон-

цовському палаці), під час однієї з яких губернатор “Трансністрії” пожертвував на розвиток закладу 100 тис. лей⁸⁶.

Влада пишалася своєю участю в розвитку культури, але не забувала про політичні орієнтири. У вересні 1943 р. відділ цензури заборонив використовувати твори радянських композиторів і композиторів-євреїв як “в інтимній обстановці, так і публічно”. “Усі музичні партитури, платівки, на яких записані твори цих композиторів, мають бути зданими... Ті, хто порушить, будуть віддані до суду”, — наголошувалося у відповідному наказі.

У той самий час, надаючи ідеологічній сфері особливого значення, румунська адміністрація вживала заходів, спрямованих на “перевиховання” населення захоплених територій. Безпосередньо цю функцію мав виконувати “Інститут антикомуністичних досліджень і пропаганди”, створений при університеті в 1943 р. Його метою була “боротьба з комунізмом, розкриття брехливості і ненауковості його теорій”. Очолив інститут колишній викладач інституту зв’язку професор Яблонський. До роботи в цій установі були залучені відомі вчені Покровський, Сербський, Соколов, Балясний (до війни він був позаштатним лектором горкому партії, а вже за румунської окупації присвоїв йому звання професора). Тематика лекцій, з якими вони виступали, відповідала завданню інституту: “Критика теорії Леніна про державу”, “Політика радянської влади щодо мистецтва”, “Маршал І. Антонеску і Велика Румунія”, тощо⁸⁷. Будь-яка робота, зазначалося в одній зі статей в “Одесской газете”, спрямована на підрив комунізму, сталінсько-більшовицького ладу, є цінним внеском у загальну справу боротьби за нову Європу. Інститут закликав інтелігенцію “Трансністрії” та всієї Європи взяти участь у його роботі. Влада не шкодувала коштів на створення різноманітних дослідницьких груп, проведення конкурсів із вивчення більшовизму та засобів протистояння йому, розробки нових ідеологічних концепцій⁸⁸. Так, губернатор “Трансністрії” оголосив серед письменників і журналістів конкурс праць, за які встановлювалися премії. Темі були суто контрпропагандистського спрямування: “Спогади з часів більшовицького режиму”, “Історія жахів, скоєних більшовиками — вбивств, голоду, заслань тощо”, “Ідеологічна критика марксизму-ленінізму” тощо. За підсумками конкурсу антикомуністичних творів комісія визнала переможцем авторів робіт: “24 роки під ярмом більшовизму” (премія — 1 тис. марок (RKKS)), “Сонце сходить із Заходу” (500 RKKS), “Комітет порятунку” (200 RKKS). Пізніше автори-переможці виступали в Будинку вчених, де читали уривки зі своїх творів⁸⁹.

Інститут соціальних наук, який розташувався на вул. Петра Великого, 1 (у приміщенні університету) також виконував політичне замовлення: на його засіданнях заслуховувалися та обговорювалися доповіді викладачів, діячів культури “Трансністрії”, гостей з Бухаресту. Так, під час обговорення виступу “Духовні пошуки Ф. Достоєвського” був зроблений чіткий висновок, що Федір Михайлович сприйняв би більшовизм як царство антихриста, оскільки культурне спасіння він вбачав лише у зближенні Сходу і Заходу.

У листопаді 1943 р. на засіданні “Інституту антибільшовицьких досліджень і пропаганди” обговорювалася доповідь “Таємна динаміка населення СРСР”. Автор, ретельно проаналізувавши кількість населення за період 1927—1939 рр.,

дійшов висновку, що реальні цифри не збігаються з офіційними, та різницю становить 13,5 млн осіб — кількість людей, які були замордовані на Соловках, на Біломорканалі та інших таборах ГУЛАГу. Найбільших втрат, стверджує автор, зазнали Україна, Поволжя, Кавказ. “Брехливий прогрес у Радянському Союзі”, — це ще одна з багатьох доповідей, які були прочитані й обговорювалися в Інституті соціальних наук⁹⁰.

Політику у сфері культури, науки і освіти систематично віддзеркалювала преса. В більшості публікацій вона подавалась як цивілізована, що мало контрастувати з більшовицькими заходами в культурно-освітній сфері. Підкупаційна преса “Трансністрії” вміщувала публікації, що за змістом та ідеологічним спрямуванням практично не відрізнялися від матеріалів, опублікованих в інших адміністративно-територіальних одиницях, створених в Україні під час окупації.

Восени 1943 р. починається швидкий наступ Червоної армії на території України. В секретній записці від 7 жовтня 1943 р. дирекція культури губернаторства вимагала “вжити термінових заходів для евакуації університет” й інститутів, а пізніше, у таємній службовій записці від 16 листопада 1943 р. наказувалося закрити всі початкові і середні школи Одеси, а приміщення негайно передати в розпорядження німецько-румунських військ⁹¹.

Отже, метою окупаційної влади було перш за все використання культурних та інтелектуальних можливостей захопленої території на користь Румунії. Щоб робити це більш ефективно, окупанти намагалися зацікавити наукову та творчу інтелігенцію, а також якомога швидше витравити більшовицьку ідеологію та нав’язати власну. Що стосується іміджу румунів як носіїв і рятувальників культури, то наслідки війни, розграбовані навчальні заклади, музеї та бібліотеки, розвіяли його остаточно.

Преса. Пропаганда

З перших днів окупації, доки не було налагоджено роботу типографій, румунська адміністрація застосовувала привезену агітаційно-пропагандистську продукцію: плакати, листівки, транспаранти тощо. Згодом, враховуючи перспективи та масштаби ідеологічної обробки радянізованого населення, найбільш розповсюдженими засобами інформації на території губернаторства “Трансністрія” стали радіо, кінохроніки й, особливо, друковані видання — переважно газети й журнали, ідейно-пропагандистській направленості яких румунська влада приділяла багато уваги. Із цією метою при дирекції культури губернаторства було утворено спеціальний відділ преси губернаторства “Трансністрія”⁹². Цей орган займався управлінням засобами масової інформації, керівництвом редакціями газет і друкарень тощо.

Видань, які регулярно розміщали на своїх шпальтах редакційні та інформаційні зведення про події на радянсько-німецькому та радянсько-румунському фронтах, статті та репортажі про підкупаційне життя, виходило, що правда з різною періодичністю, лише близько десятка. Переважна більшість із цих газет, з огляду на українофобські настрої румунської окупаційної влади в губернаторстві, були російсько- та румуномовними. Лише в Одесі, сто-

лиці губернаторства, виходило 6 газет: дві румунською мовою, чотири російською, а також два журнали⁹³. У жовтні 1941 р. почала виходити “Одесская газета”, яка визначала себе, як орган Одеського муніципалітету — примарії⁹⁴. Це видання виходило чотири рази на тиждень. Її редактором був С. Думітрашку, а співредактором І. Паламарчук⁹⁵. Своєю неприхованою наступально-націоналістичною прорумунською спрямованістю виділялася газета “Одесса”. Спочатку вона була щотижневиком, а починаючи з травня 1942 р. виходила щоденно. Для німецьких окупаційних військ та перш за все для населення німецьких колоній в губернаторстві, які мали стати союзниками й опорою Німеччини в Причорномор’ї, влітку 1942 р. почали видавати німецькомовну газету “Der Deutsche in Transnistrien” (“Німець у Транснїстрії”)⁹⁶. З кінця 1942 р. румунською владою видавалася “інформаційна газета “Молва” (“Graiu”)”, редактором якої був Маслянніков. Газета виконувала роль репрезентатора офіційної ідеології адміністрації губернаторства і передусім самого губернатора проф. Г. Алексяну.

Кілька періодичних видань виходили також і в Голті (зараз — м. Первомайськ Миколаївської обл.). Спершу, наприкінці 1941 р., “толерантні” румуни дозволили випуск і навіть до початку 1943 р. видавали українською мовою кілька номерів української газети “Прибугські вісті”. Газета містила статті, присвячені вшануванню пам’яті великого поета⁹⁸, про панахиду по Т.Г. Шевченкові в Голті, яка відбулася 11 березня 1942 р. тощо. Однак у січні 1943 р., швидше за все, через пропаганду на сторінках газети ідей українського іредентизму, розміщення репортажів з глибинки, які свідчили про плекання надії населенням на німецьке та румунське сприяння створенню вільної української держави, це видання було перейменовано і виходило російською мовою вже як “Прибугские известия” — “газета Голтянского уезда”⁹⁹.

Виходили й інші часописи. “Буг” — перша вечірня ілюстрована газета і дитячий журнал щотижневого видання “Детский листок”; вони задовольняли потреби не тільки дорослого населення, а також “давали духовні і християнські настанови” дітям та юнацтву¹⁰⁰.

Розбіжність у цінах на газети була досить помітною. Наприклад, від 10—15 пфенігів за номер “Детского листка” або газети “Одесса” і до 1 RKKS за примірник “Прибугских известий”, який у святкові дні сягав обсягу в 8 сторінок. Спостерігалось періодичне зростання вартості газет: “Одесская газета” — в листопаді 1942 р. коштувала 20 пфн., а в різдвяні свята ціна піднялась до 50 пфн.; у січні 1943 р. “Молва” зросла в ціні у два рази і коштувала 1 марку. Саме із цієї причини, а також через бідність, злиденне життя дозволених і патронуваних румунами газет, не кожний міг їх придбати. У межах губернаторства видання реалізовувалися не тільки у роздріб — через кіоски та вуличних торговців, поширеною також була передплата газет окупаційною адміністрацією, офіційними установами, префектурами, претурами, примаріями та приватними особами.

За своєю ідеологічною спрямованістю газети виділялися явним протиставленням радянській ідейно-пропагандистській системі, її цінностям та здобуткам. З перших днів окупації на шпальтах газет друкувалися десятки статей про привітання місцевим населенням “румунської армії-визволительки від більшовицького ярма”, наголошувалося на місіонерській ролі румунів

щодо народів, які населяють “Трансністрію”. Так, редакційна колонка газети “Молва” пафосно наголошувала: “Під покровительством православних румунів, народ пригнічений радянською тиранією, може дивитись на небо з новими надіями... і почне жити за прикладом цивілізованого світу під лозунгами: “Бог, Вітчизна і Сім’я”¹⁰¹. Законопослушні та ідеологічно заангажовані трансністрійські газети друкували розпорядження та накази румунського державного керівництва, військових та місцевих властей щодо політики адміністрування окупованими територіями тощо. Завдяки пресі були оприлюднені: звернення маршала Й. Антонеску до Священного Синоду румунської церкви від 27 листопада 1942 р.; декрет № 9 від 15 червня 1943 р., підписаний румунським кондукатором у Воронцовському палаці м. Одеси; наказ № 1 командувача військового округу корпусного генерала В. Атанасіу, виданий на основі декрету № 1797/912 і постанови ст. 186 п. 2 Кодексу воєнної юстиції про заборону всіляких зібрань, процесій, угруповань політичного характеру і всілякого роду товариств на території “Трансністрії” тощо.

Преса як віддана служителька влади з метою румунізації населення захоплених територій поширювала інформацію про давнішні права Румунії на Південну Бессарабію, Північну Буковину та Задністрянщину, на які та заявляла свої претензії в ході війни. Багато статей друкувалося з приводу святкування річниці “визвольної війни” влітку 1942 р. та з приводу 25-річчя приєднання Бессарабії до Румунії. Вирішення територіального питання було в центрі ідеологічної обробки населення та цілої низки пропагандистських заходів. У цьому спостерігається тісний альянс влади, церкви і друкованих видань. Так, з газетних сторінок не зникали об’яви, повідомлення та репортажі про проведення із цієї нагоди святкових військових парадів в містах губернаторства, в яких брали участь губернатор Г. Алексяну, митрополит Віссаріон та генерал Георгіу. Націоналістичним духом віяло від спеціальних газетних рубрик, у цьому контексті можна згадати, наприклад, постійно друковану в “Одессе” під назвою “Познайомимося з Румунією”¹⁰².

Значний масив публікацій у пресі був наскрізь пронизаний нацистською ідеологією та антисемітським спрямуванням, особливо це помітно в статтях про диктатуру більшовиків, про голод 1932—1933 рр. і репресії в СРСР, утиски православної церкви і знущання органів НКВС над священнослужителями тощо. Саме на ставленні до церкви та релігії вибудовувалися ідеологічні основи протистояння між радянською владою і “новим порядком” румунських окупантів. Більшість часописів, що виходили в “Трансністрії”, були об’єднані щільною та глибокою християнською пропагандою. Православний дух особливо був притаманний газетам “Одесса”, “Молва” та “Колокол”. На думку історика А. Жуковського, останні два видання були НТСівського напрямку¹⁰³. Так, лише “Молва” у грудні 1942 р. надрукувала 43 статті, інформаційні повідомлення та об’яви про життя православної громади “Трансністрії”. На сторінках газети подавалися статті про допомогу репресованим більшовиками священикам, проведені молебні на вшанування пам’яті загиблих, про культурні, моральні та благодійні акції місіонерів та місцевого духовенства, містилася хроніка подій релігійного життя. Газета “Одесса” мала навіть постійну рубрику “Християнське життя”.

Мету, яку переслідували румунські власті в “Трансністрії”, було висловлено митрополитом Віссаріоном, який вважав, що “завоювання народу починається зі зброї (армії — Авт.), продовжується поставленою адміністрацією, однак не може бути достатнім і остаточним без завоювання душ...”¹⁰⁴. Газети “Християнське Придністров’я”, “Воскресенье”, що видавалася при Бершадському монастирі румунською та російською мовами, були також популяризаторами “румунського християнського порядку”. Відновлення церков і соборів підносилося в румунській і російськомовній пресі як здобуток румунської зброї, що зробила можливим повернення християнських традицій на звільнені від більшовиків землі. Газета “Молва”, розповідаючи про відкриття церкви Миколи Чудотворця, на ремонт якої міським головою було виділено 2 тис. марок, підкреслювала, що таке стало можливим “завдяки румунським воїнам-хрестоносцям, які принесли позбавлення від більшовицького ярма і тому повсюди стали відкриватися храми”¹⁰⁵.

Проведення широкої наступальної пропаганди змушувало румунські власті в першу чергу організувати ремонт типографій. Загальна сума асигнувань, виділених тільки на ремонт типографії в Одесі (по Олександрівському проспекту, 6), становила близько 100 тис. RKKS^{106—110}.

Поширеною та доступною для широких верств населення формою розповсюдження інформації в губернаторстві “Трансністрія” була не тільки преса — також ці функції виконувала мережа будинків християнської культури, куди вхід був вільним. Ці заклади румунізованої культури мали власні бібліотеки, читальні, кінозали й навіть кіноапарати, за допомогою яких знімали документальні фільми. В Одесі таким осередком був будинок “Св. Григорія Богослова”, при ньому виходив релігійно-етичний листок, редагований доктором богослов’я В. Чеменою та протоієреєм Ф. Поповичем¹¹¹, а щонеділі читалися лекції та проводилися різні християнсько-культурні заходи¹¹². Влада використовувала будинки християнської культури задля пропаганди і виховання населення в дусі поваги до Румунії, її монарха та державно-політичного керівництва. Так, в межах Доманівки Голтського повіту протоієрей І. Сулковський поряд з Божим словом промовляв “слово про хрестовий похід на захист віри христової і за визволення народу від більшовизму”, виголошував молитви за “Благовірного Короля, матір його, маршала Антонеску та ін. чиновників”¹¹³.

Румуни багатьма своїми діями підкреслювали свою особливу політику, що вони не жорстокі, як німці, чи більшовики-комуністи, а милосердні християни. Одночасно пропагандистську тріскотню вони значною мірою підсилювали завдяки розповсюдженню різноманітних слухів. Так, організувавши поховання збитого радянського льотчика зі скорботною процесією на вулицях Одеси, в газетах і серед міських обивателів окупаційна влада представила цей факт як прояв гуманності та християнської традиції. В той же час від рук окупантів гинули десятки тисяч невинних євреїв, українців, росіян, яких по-християнськи й не думали ховати.

Геноцид, етноцид

Впровадження воєнно-політичним керівництвом Румунії в життя колонізаторських планів у межах губернаторства “Трансністрія” розпочалося з остаточного вирішення єврейської “проблеми” в нацистському дусі. Перша хвиля знищення єврейського населення розпочалася з Одеси і була пов’язана з діяльністю окупаційної влади у щойно захопленому місті. Буквально на другий день заарештованих загнали на аеродром та змусили топтати його територію, аби переконатися у відсутності радянських мін. 19 жовтня окупаційна влада знищила кілька десятків тисяч людей, переважно єврейської національності. Друга хвиля почалася з 23 жовтня 1941 р. — після висадження у повітря напередодні румунської комендатури. Саме наприкінці жовтня 1941 р. перші партії євреїв з Одеси були загнані до трансністрійського “Майданеку” свинорадгоспу Богданівка Доманівського району, що знаходився на північному сході тодішньої Одеської області.

У листопаді 1941 р. знищення єврейського населення “Трансністрії” набуло планового характеру. На початку листопада з’явився наказ румунського військового командування, згідно з яким усі чоловіки “єврейського походження” призовного віку під страхом розстрілу на місці мали у 48-годинний термін з’явитися до міської в’язниці. 17 листопада окупанти оголосили: “Всі особи єврейського походження, які проживають в Одесі, зобов’язані до 12 годин 19 листопада 1941 р. повідомити про всі дорогоцінні предмети, які у них є — камені і метали (платина, золото, срібло) — у будь-якій формі”¹¹⁴. А 16 грудня 1941 р. на засіданні уряду Румунії І. Антонеску вимагав від губернатора “Трансністрії” Г. Алексяну “очистити” від євреїв Одесу, не очікуючи прийняття рішення з цього приводу в Берліні: “Запхай їх у катакомби, топи їх у Чорному морі. Нічого знати не хочу. Хай вмирають сотні, хай вмирають тисячі. Нехай хоч усі загинуть”, — наказував він.

З 21 грудня 1941 р. у Богданівці, що стала головним пунктом етапування євреїв з усіх окупованих румунами радянських територій і де на той час вже перебувало понад 55 тис. осіб, почалися масові розстріли. Всього в ті дні в Богданівці та інших таборах-гетто, розташованих у Доманівському районі (Маренівка, Маренбург, Новоселівка, Володимирівка, Молдавка та ін.), карателі знищили не менше 74 тис. осіб¹¹⁵.

Разом із тим, румунська адміністрація готувала масове виселення євреїв з Одеси з метою їхнього подальшого знищення. 10 січня 1942 р. вийшов наказ по румунській армії та гарнізону Одеси, згідно з яким на Слобідці-Романівці створювалося єврейське гетто, куди протягом двох днів мали з’явитися “всі без винятку євреї, які перебували на території Одеси та її передмість”. Саме цей день став початком “евакуації” єврейського населення Одеси та її “передмість” у виділені для цього адміністрацією населені пункти півночі Очаківського та півдня Березівського повітів¹¹⁶. Таким чином, гетто на Слобідці відіграло роль етапного пункту, а з урахуванням лютих морозів, що стояли в ту зиму, та умов “евакуації” йшлося про добре продуманий план фізичного знищення людей від самого початку акції. Місто заціпеніло від жаху. Тільки за один місяць — з 12 січня до 12 лютого 1942 р. — до таборів Березівського

повіту з Одеси було відправлено понад 30 тис. осіб. Вони були приречені на смерть ще в дорозі: в умовах відкритого степу і холодного зимового вітру нещасним жодного разу не давали ані їжі, ані притулку для зігрівання та перепопинку. Тих, хто всупереч усьому потрапляв до Доманівки, сортували і найбільш слабких відправляли в “Горки” (околиця Доманівки) або ж в “Акмечетські ставки” (свинорадгосп за 12 км від селища Акмечетка), де на них очікувала відсутність будь-якої медичної допомоги і повільна смерть від голоду та холоду. Загальна кількість євреїв, які загинули та були заморені в таборах лише Доманівського району, за офіційними даними, оцінюється в 116 тис. осіб¹¹⁷.

Жахливою операцією з переміщення румунських громадян на територію “Трансністрії” під час Другої світової війни, хоча і в значно менших масштабах, ніж це відбувалося у випадку із євреями, була депортація за Дністер циган (ромів). Специфікою цього аспекту геноциду було те, що цигани призивалися на службу до румунської армії та частина з них під час цієї акції знаходилася на східному фронті. Депортацію румунських циган до “Трансністрії” було розпочато в травні 1942 р., згідно з наказом Голови Ради міністрів Румунії, і вже до 15 серпня 1942 р. в губернаторстві опинилося близько 25 тис. осіб ромської національності. Станом на жовтень 1942 р. нараховувалося 24 686 осіб депортованих, з них 11 441 — кочові цигани, 13 176 — осілих, а решта були в’язнями. Існують документальні дані про те, що 11,5 тис. циган було переміщено СС на територію німецької зони окупації і там жорстко знищено. Так само, як і євреї, цигани гинули від знущань, прямої фізичної розправи, але найчастіше — від голоду та холоду, залишені непризволяще без притулку, коней і своїх кибиток, теплого одягу в холодному причорноморському степу взимку 1942—1943 рр.¹¹⁸.

Нарешті, весною 1943 р. почалася реалізація планів колонізації “Трансністрії” шляхом виселення з придністровських селищ усіх “чужорідних елементів” і передусім українців. Перші транспорти з українцями, які виселялися з найродючіших районів губернаторства потягнулися до Бугу на початку квітня 1943 р. Переселенцям дозволялося брати із собою не більше 30 кг вантажу, при цьому їх нещадно грабували. До середини червня 1943 р. тільки з Рибницького повіту було виселено 3,5 тис. українських родин. Перші хвилі переселенців відправлялися румунською владою за Буг на територію Миколаївщини, розселялися вони також і на території Очаківського повіту “Трансністрії”¹¹⁹.

Боротьба з українським іредентизмом, радянським підпіллям та з проявами непокори

Одразу після захоплення румунсько-німецькими військами теренів Південно-Західної України нова влада встановила не лише окупаційну цивільну адміністрацію, а й розпочала застосовувати в усій повноті репресивну систему. Адже в тилу союзницьких військ залишилося комуністичне підпілля та почали розгортати свою організаційну мережу самостійницькі інституції. Принагідно зауважимо, що на території губернаторства “Трансністрія” були помічені й інші підпільні групи, наприклад, прогетьманського спрямування, але через їх нечисельність і маловпливовість про них інформації в джерелах обмаль.

Вже восени 1941 р. ОУН(Б) та ОУН(М) зусиллями учасників похідних груп приступають до формування підпільної мережі, яка жодним чином не була пов'язана з окупаційною владою. Тому незабаром перед румунською адміністрацією постала потреба з'ясувати особливості функціонування організаційної мережі, методи боротьби, кінцеву мету підпільників тощо. Такого роду завдання покладалися, в основному, на дві структури — ССІ (спеціальна служба інформації) та жандармерію. Інспекторат жандармерії у своїй роботі спирався на 6 батальйонів, 4 з яких діяли за “кущовим” принципом: з опорою на жандармські легіони кількох повітів. Легіони поділялися на взводи, ті, в свою чергу, на групи. Найчисельнішим був 4-й (одеський) батальйон жандармерії (близько 1,5 тис. осіб), до якого входили легіони Овідіополя, Очакова та Березівки. Префектура одеської поліції поділялася на 9 районних та центральну, що розташовувалася на вул. Пушкінській, 29. З вересня 1943 р. вона була реорганізована у дві дирекції: Адміністративної поліції та Сигуранци — служби таємної поліції для боротьби, головним чином, з рухом Опору. Відділи Сигуранци існували при кожному жандармському батальйоні та легіоні. Займалися вони, переважно, питаннями розвідки та вербовки і мали внутрішню службу — ССІ, на чолі з Є. Крістеску, що відала питаннями контррозвідки та аналізом секретної інформації¹²⁰.

Попередні спостереження за діяльністю ОУН дали підстави інспектору жандармерії “Транснїстрії” полковнику Є. Броштяну у звіті від 27 листопада 1941 р. зазначити, що націоналістами найбільш наполегливо пропагується ідея створення Української незалежної держави¹²¹. Вже в першій половині 1942 р. з'являється низка інформаційних повідомлень, в яких керівники відповідних служб “Транснїстрії” подають характеристику діяльності українського підпілля з рекомендаціями щодо ведення боротьби проти нього. Найбільше турбувало окупаційну владу в даному контексті ставлення українців до проблеми державності. У документах зазначалося, що українське націоналістичне підпілля на території “Транснїстрії” створює загрозу для спокою та безпеки цих земель. “Рух українського ірредентизму направлений проти порядків та безпеки Румунії і переслідує мету створення Великої України, до якої повинна входити “Транснїстрія”, тобто вони не признають наше право на румунську територію до Бугу. Підривна діяльність цієї організації створює проблему державної ваги, яку треба вирішувати негайно та повністю”¹²², саме такий висновок було зроблено інспектором жандармерії “Транснїстрії”. І хоча окупаційний апарат чинив усілякі перепони для розростання ОУН, завдяки можливості відкупитися хабарами підпільники мали кращі умови для діяльності, особливо в сільській місцевості, аніж в інших окупаційних зонах¹²³.

Румунська влада, відчуваючи непевність свого становища, прискіпливо стежила за політикою Німеччини щодо ОУН у світлі можливих наслідків для власної країни. У звіті ССІ від 23 лютого 1942 р. також містилася інформація про відмінності у стратегії й тактиці бандерівців та мельниківців¹²⁴.

Велику увагу приділяла румунська жандармерія методам агітаційної роботи, які застосовували українські самостійники. Тому в переліку засобів, які використовували націоналісти й чого, в міру можливостей не варто допускати, містилися такі загальні відомості: живе спілкування з людьми; преса, представлена 38 газетами, що друкувалися за Бугом та привозилися підпіль-

но або пересилалися поштою до “Трансністрії” й розповсюджувалися з рук в руки; література українського “іредентистського” характеру; біографії Т. Шевченка, С. Петлюри; журнали, листівки, брошури, декларації відповідного змісту; пропаганда, що здійснювалася емісарами, направленими в Румунію під виглядом художників, іконописців, типографістів, театральних груп, журналістів, студентів, викладачів, серед яких багато молоді; домашні зустрічі на хрестинах, весіллях, днях народження, вечорницях; під час яких навіть на очах у місцевої влади вихвалялося минуле України піснями, віршами, танцями, розповідями старих людей; трансляції програм радіостанцій з Вінниці та Києва, де пропаганда велася через музику, літературні постанови, політичні дискусії; проповіді священників, особливо прихильників колишньої УАПЦ¹²⁵.

У відповідь румунська жандармерія вжила запобіжних заходів, що передбачали таке: встановлення, переслідування й арешт лідерів українського “іредентизму”; спостереження за прихильниками даного руху; конфіскація пропагандистського матеріалу; загальне спостереження за національною інтелігенцією та студентською молоддю; заборона видання українських газет у “Трансністрії” та ввозу їх з-за Бугу; заборона використання національної символіки й вивісок українською мовою; нагляд за бібліотеками та вилучення націоналістичної літератури; заборона на в’їзд до “Трансністрії” українців з інших територій; сприяння їхній міграції до райхскомісаріату “Україна”¹²⁶. Жандармерія також прагнула не допустити можливого об’єднання обох частин ОУН, що значно ускладнило б її роботу. Деякі із цих заходів, очевидно, стосувалися всього українського населення краю, оскільки 2 квітня 1942 р. Генеральний інспекторат жандармерії доводив до відома її Тираспольського підрозділу зміст повідомлення ССІ про те, що українці висловлюють незадоволення й стурбованість у зв’язку з “обмеженням прояву національної самобутності та здійснення церковної служби рідною мовою”¹²⁷.

Окрім аналітичної та запобіжної роботи, румунські спецслужби від самого початку окупації вдавалися й до радикальніших способів боротьби, зокрема таких, як арешти. Відомий військовий діяч часів революції 1917—1921 рр. Л. Шанковський, посилаючись переважно на спогади учасників націоналістичного підпілля, стверджує, що масові арешти охоплювали головним чином місцевий національно свідомий актив та взагалі національно “думаючих” українців: “арештовували навмання, про кого тільки чули, що він колись домагався української церкви, школи, газети тощо”¹²⁸. У такий спосіб румунська жандармерія потрапляла й на членів підпільної мережі, в тому числі тих, хто прибув із західноукраїнських земель. Провідних діячів, згідно з відповідними інструкціями, негайно вивозили до Бухаресту, і там з ними працювали слідчі з особливих питань¹²⁹.

На середину літа 1942 р. жандармерія виявила 557 прихильників українського “іредентизму”, з яких, на думку румун, 44 були керівниками, 12 — осіб, здатних на теракт, 493 — активних членів¹³⁰. Усі вони, потрапивши в поле зору спецслужб, за найменшої підозри могли бути репресованими. Арешти продовжувались і надалі, особливо в північних повітах, де кількість підпільників була найбільшою, а їхня діяльність — активнішою. Цікаву інформацію із цього приводу подає Л. Шанковський. Він стверджує, що в Голтсь-

кому повіті заарештовували активне місцеве населення за те, що воно організовувало самооборону проти “циганських банд, які оперували в цьому районі”. Цих циганів привезли румунські окупанти на поселення до Голтського повіту з Бессарабії, але поселенці почали займатися грабунком і крадіжками коней¹³¹.

Зрозуміло, що мали місце арешти й серед тих категорій населення, які не співпрацювали з оунівською організацією. Це могли бути не лише члени партизанських загонів чи комуністичного підпілля, а й активісти-патріоти, які за власною ініціативою гуртувалися в невеликі групи. В інших випадках румунська влада завжди підкреслювала приналежність ув'язнених до організованих більшовиками підпільних структур. Місцеві газети, що виходили в період окупації такі, як “Одесская газета”, “Одесса”, “Молва”, “Прибугські вісті” та інші час від часу повідомляли про розкриття невеликих за чисельністю груп, які не належали ні до однієї, ні до другої течії руху Опору. Наприклад, заарештовано 15 “змовників проти державного ладу”, різних за національністю та соціальним станом жителів Одеси, Очакова, Тираспольського та Березівського повітів¹³², або “Павло Косторкін з села Маркова Очаківського повіту займався терористичними актами, вів пропаганду проти існуючої влади, зберігав зброю для того, щоб застосувати її в разі необхідності й був засуджений до смертної кари. Клопотання про помилування відхилено”¹³³. У протилежному випадку дані конкретизувалися: “... 13 листопада, вранці, двома російськими терористами-комуністами було вбито два румунських солдати в той момент, коли вони працювали по закриттю катакомб...”¹³⁴.

Подібні випадки фіксувалися регулярно протягом усього періоду присутності румунських військ на Півдні України. А рішення по таких справах ухвалював військово-польовий суд. Перші накази щодо переслідування ворогів румунської держави були оприлюднені відразу після захоплення окресленої території. 23 жовтня 1941 р. за радіосигналом з Криму радянські підпільники підірвали в Одесі будинок на вул. Маразліївській, де розташовувалася румунська комендатура, штаб 10-ї піхотної дивізії та німецькі зв'язківці. Офіційний орган муніципалітету — “Одесская газета” — опублікувала розпорядження командуючого румунськими військами генерала Н. Генерару та начальника військової поліції міста підполковника М. Нікулеску, в якому до відома населення доводилося, що після цього акту розстріляні: за кожного офіцера або цивільного чиновника, німця чи румуна по 200 більшовиків, а за кожного солдата — 100 більшовиків¹³⁵. Також сповіщалося, що взято заручників, яких у разі повторення подібних актів буде розстріляно разом з їхніми сім'ями. З 20 листопада 1941 р. за кожний напад на румунського або німецького солдата кількість розстріляних збільшувалася до 500 осіб¹³⁶.

Наказ № 1 генерала Н. Генерару від 3 листопада 1941 р., що базувався на декреті уряду І. Антонеску № 1798 від 21 червня 1941 р. і п. 486 кодексу Військово-польової юстиції Румунії, уточнював систему заходів, направлену на виявлення противників нового ладу. Крім відповідальності за загибель військових, цивільне населення тепер мало відповідати своїм життям та свободою за будь-які збитки, завдані військовому майну, що належало союзникам; за пошкодження, руйнування, крадіжку телеграфних, телефонних або освітлювальних

дротів; за самовільне переселення з одного помешкання в інше; за приховування інформації про входи до катакомб та підземних каменоломень¹³⁷.

Незабаром світ побачив наказ № 6 від 24 листопада 1941 р., підписаний корпусним генералом Петру Думітреску та начальником штабу румунських військ полковником Поліхроном Думітреску про заборону носити зброю, покарання за шпигунство, порушення громадського порядку, дій проти військ та *окупаційної* (саме так у наказі) влади¹³⁸. В подальшому подібні накази оприлюднювалися неодноразово, але були, зазвичай, повторенням попередніх та спрямовувалися на нагадування місцевому населенню про відповідальність, що засвідчує високий рівень небезпеки, яку відчували румуни з боку учасників руху Опору. До вказаних заборон додавалися й такі, як рішення одеського муніципалітету про вилучення книг, газет, журналів, брошур тощо, що мали пропагандистський характер¹³⁹.

Серед найбільш поширених видів правопорушень, за які виносив покарання військово-польовий суд представникам цивільного населення, знаходимо наступні: образи румунського чиновника, розповсюдження чуток про румунське військо чи становище на фронті, образа румунської армії, збереження вогнепальної зброї, приховування радіоприймачів, підробка документів, переховування євреїв, знищення фуражу, отруєння води у криницях, недотримання правил світломаскування, побиття солдатів, недонесення, що існує комуністична організація (в останньому випадку мова йшла про жителів сіл Данилівка, Вікторівка, Захарівка Березівського повіту). За такі дії звинувачених засуджували або до різних термінів ув'язнення (від декількох тижнів до 10 років), смертної кари, каторжних робіт (до 25 років) або до штрафів (від 200 до 2000 лей) чи до арешту і штрафу разом¹⁴⁰.

Непоодинокими були випадки, коли військово-польовий суд виносив вироки й по інших справах. До таких належали грабунки, побутові сварки, хуліганство, розгляд донесень про те, що та чи інша людина займала високі посади за радянської влади та інше¹⁴¹.

Але, безумовно, найбільше тривоги окупаційній владі приносили радянські підпільні групи, пошук й викриття яких розпочався наприкінці 1941 р. Після підризу будинку комендатури в Одесі, карателі спробували боротися з партизанами в катакомбах за допомогою отруйних газів. Відомо, що важливим центром підпільно-партизанської діяльності в місті та його околицях стали катакомби, які мали добре розгалужену мережу. На її базі активно діяли групи В. Молодцова (Павла Бадаєва), О. Солдатенка, В. Кузнецова та інші. У листопаді—грудні 1941 р. військові замінували та замурували понад 400 виходів з катакомб. У травні 1942 р. операція зі знищення партизанів у катакомбах велася силами цілої фортифікаційної дивізії¹⁴². Для посилення ефективності боротьби з радянськими партизанами в перші тижні окупації командувач військовим округом, корпусний генерал В. Атанасіу, видав наказ про переслідування осіб за дії проти румунської держави, а особливий наголос робився на тих, хто підозрюватиметься у сприянні першим¹⁴³.

Незважаючи на складні географічні умови, на Одещині активно діяли партизанські загони "Буревісник", "Південний" та інші. Згодом вони були

змушені перебазуватися у більш сприятливі природньо-географічні умови північних районів Одещини, де значно більше лісів. По дорозі на північ окупанти намагалися перепиняти шлях народним месникам, щоб ті не з'єдналися зі своїми побратимами на Савранщині, тому, до кінцевого пункту дісталися одиниці¹⁴⁴.

Щоправда, румунські спецслужби продовжували розкривати партизанські групи поблизу Одеси й надалі. Влітку 1943 р. військово-польовий суд засудив до смерті за організацію таких груп Олександра Тіосу, Віктора Кобзаря, Сергія Стесмака, Леоніда Давжченка, Костянтина Гончаренка з Біляївки, Петра Сахарова, Петра Сойка, Івана Криченка, Миколу Указного, Миколу Казакова, Миколу Полянського, Михайла Попова, Івана Макаренка з Ясок, що в Овідіопольському повіті¹⁴⁵. У безені—квітні 1943 р. сигуранца арештувала 226 членів партійного підпілля, в тому числі секретарів обкому О. Петровського й С. Сухарєва.

Фіксувала румунська влада чимало випадків саботажу економічних та військових заходів, що мали неабиякий ефект. Адміністрація Одеського порту вказувала, що за рік роботи бригада робітників виконроба Якупенка, що складалася з 60 осіб, не відремонтувала 60 м опалубки причалу; бригада водопровідників Алексеєва так “відремонтувала” свердловини в порту, що водогін працював з великими перервами й невчасно подавав воду на кораблі тощо. Департамент морського флоту Румунії в таємному листі від 26 листопада 1942 р., адресованому на ім'я губернатора “Трансністрії”, вказав на “відсутність румунського духу” та запропонував Г. Алексяну воєнізувати морські верфі. Робітників порту з місцевого населення від обробки військових вантажів було усунено, їх місце зайняли військовополонені. До кожної бригади вантажників було прикріплено наряди солдатів. Багатьох портовиків за саботаж було заслано до таборів. 18 грудня 1943 р. Г. Алексяну надіслав Дирекції порту циркуляр, що дозволяв застосовувати до саботажників зброю¹⁴⁶.

Важливе місце в системі репресивної політики посідали обмеження щодо пересування населення як по території “Трансністрії”, так і за межі губернаторства. У березні 1942 р. наказом Г.Алексяну заборонялося усім цивільним особам без спеціального письмового дозволу, виданого губернатором або його уповноваженими, виїжджати за межі “Трансністрії”. При цьому на правий берег Дністра могли перейти лише ті особи, які були спроможні довести своє румунське походження й ті, хто проживав у Бессарабії чи Буковині до червня 1940 р. Заборонявся рух і в зворотному напрямку. Подібні дозволи могли видавати, крім губернатора, ще префекти повітів, префект поліції Одеси і жандармський інспекторат “Трансністрії”¹⁴⁷. Очевидно, ця проблема мала масовий характер, оскільки пару місяців потому дані розпорядження роз'яснювалися додатково. Черговий наказ встановлював, що при пересуванні приватних осіб з одного села до іншого на невелику відстань дозвіл видається сільською владою; при пересуванні з повіту в повіт — повітовою префектурою¹⁴⁸. Безумовно, така система значно полегшувала адміністративним органам стеження за місцевим населенням й контроль усіх прибулих.

Таким чином, мобілізувавши значні ресурси, каральні органи до кінця 1943 р. зуміли розкрити, заарештувати та ізолювати чимало учасників руху Опору, а також окремі групи громадян, які чинили пасивний спротив окупантам. Їхнє точне число поки не піддається обрахуванню, але можна стверджувати, що це були тисячі людей.

¹ Архіви окупації. 1941—1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 387.

² *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941—1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с немецкого А.П. Артемова и др. — Москва, 1974. — С. 96.

³ Там само. — С. 123—125.

⁴ *Фолькманн Х.-Э.* Советский Союз в экономических расчетах "Третьего рейха" 1933—1941 годы // Отечественная история. — 1997. — № 2. — С. 83.

⁵ *Щетников В.П.* Юг Украины в Великой Отечественной войне (К вопросу об экономической политике в Транснїстрїи) // Историческая память: Историко-краеведческий ежегодник. — Вып. 5: На чаше весов региональной политики. — Одесса, 2003. — С. 32.

⁶ *Назария С.* Холокост: Страницы истории (на территории Молдовы и в прилегающих областях Украины в годы фашистской оккупации, 1941—1944 гг.). — Кишинев, 2005. — С. 64, 72.

⁷ *Мюллер Н.* Назв. праця. — С. 197.

⁸ *Левит И.Э.* Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1.IX 1939 — 19.XI 1942). — Кишинев, 1981. — С. 305.

⁹ *Срапи А.* Economia României după primele luni de răzdoi // Dosarele Istoriei. — 2001. — Ап. VI, nr. 7/59/. — Р. 28.

¹⁰ *Левит И.Э.* Назв. праця... — С. 277.

¹¹ Там само. — С. 297, 298.

¹² Там само. — С. 306.

¹³ *Verenca O.* Administratia civilă română în Transnistria. — Chişinău, 1993. — Р. 58.

¹⁴ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 289.

¹⁵ *Verenca O.* Administratia civilă... — Р. 45.

¹⁶ *Срапи А.* Economia României ... — Р. 27.

¹⁷ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 303, 304.

¹⁸ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. Р-2358. — Оп. 1. — Спр. 803; Ф. Р-2414. — Оп. 1. — Спр. 32; Ф. Р-2704. — Оп. 1. — Спр. 27; Ф. Р-2381. — Оп. 1. — Спр. 392; Ф. Р-2731. — Оп. 1. — Спр. 48; Ф. Р-2385. — Оп. 1. — Спр. 50; Ф. Р-3993. — Оп. 1. — Спр. 1—8; Ф. Р-2600. — Оп. 1. — Спр. 1—4; Ф. Р-3912. — Оп. 1. — Спр. 1—40 та ін.

¹⁹ *Verenca O.* Назв. праця. — Р. 53.

²⁰ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 273.

²¹ *Verenca O.* Назв. праця. — Р. 48.

²² *Щетников В.П.* Назв. праця. — С. 34.

²³ *Verenca O.* Назв. праця. — Р. 54.

²⁴ *Щетников В.П.* Назв. праця. — С. 35.

²⁵ *Verenca O.* Назв. праця. — Р. 33—34.

²⁶ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 273, 282.

- ²⁷ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. — Київ; Львів, 2003. — С. 260.
- ²⁸ *Dallin A.* Odessa, 1941—1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. — RAND, RM — 1875: California, 1957. — P. 140—141.
- ²⁹ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 276.
- ³⁰ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плана “Ольденбург”. (О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР.) — 3-е изд., доп. — Москва, 1980. — С. 54.
- ³¹ *Мюллер Н.* Назв. праця. — С. 164, 196.
- ³² Правда. — 1944. — 9 мая.
- ³³ *Веренса О.* Назв. праця. — P. 65—68.
- ³⁴ Там само. — P. 70.
- ³⁵ Там само. — P. 72.
- ³⁶ Там само. — P. 74, 75.
- ³⁷ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 310.
- ³⁸ *Dallin A.* Назв. праця. — P. 130.
- ³⁹ Там само. — P. 132—138.
- ⁴⁰ Одесская газета. — 1943. — 10 авг.; Молва. — 1943. — 16 окт.
- ⁴¹ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 312, 313.
- ⁴² Там само. — С. 313, 314.
- ⁴³ *Щетников В.П.* Назв. праця. — С. 37.
- ⁴⁴ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 316, 317.
- ⁴⁵ *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941—1943). — Харків: 2004. — С. 279.
- ⁴⁶ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. — С. 248, 260.
- ⁴⁷ Молва. — 1943. — 8 апр.
- ⁴⁸ *Левит И.Э.* Назв. праця. — С. 316.
- ⁴⁹ ДАОО. — Ф. Р-2000. — Оп. 3. — Спр. 166. — Арк. 9—9 зв.
- ⁵⁰ ДАОО. — Ф. Р-2431. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 45.
- ⁵¹ Молва. — 1943. — 11, 13 апр.
- ⁵² Там само. — 1943. — 15 апр.
- ⁵³ Одесская газета. — 1942. — 13 марта; Молва. — 1943. — 9, 10 апр.
- ⁵⁴ Молва. — 1943. — 8 апр.
- ⁵⁵ *Dallin A.* Назв. праця. — P. 164.
- ⁵⁶ Молва. — 1942. — 1 дек.
- ⁵⁷ Одесская газета. — 1944. — 3 февр.
- ⁵⁸ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 532—534.
- ⁵⁹ Одесская газета. — 1942. — 20 сент.
- ⁶⁰ ДАОО. — Ф. 13. — Оп. 2. — Спр. 137. — Арк. 8.
- ⁶¹ Там само. — Ф. 92. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 76.
- ⁶² *Черкасов А.* Окупація Одеси. Рік 1941. — Одеса, 2007. — С. 227.
- ⁶³ ДАОО. — Ф. Р-2242. — Оп. 2. — Спр. 41. — Арк. 121.
- ⁶⁴ Там само. — Ф. Р-2249. — Оп. 3. — Спр. 37. — Арк. 11—13.
- ⁶⁵ *Крикун В.* Освіта в період румунської окупації в Одесі в 1941—1944 рр. // Інтелегенція і влада. Вип. 6. — Одеса: Астропринт, 2006. — С. 98—99.

- ⁶⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 917. — Арк. 13; ДАОО. — Ф. 11. — Оп. 11. — Спр. 155. — Арк. 1.
- ⁶⁷ ДАОО. — Ф. 11. — Оп. 11. — Спр. 155. — Арк. 1; Одеса у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. Т. 3. — Одеськ. обл. видат., 1949. — С. 79—80.
- ⁶⁸ Одеса у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу... — С. 79—80; Одесская газета. — 1942. — 20 сент.
- ⁶⁹ Одесская газета. — 1942. — 20 сент.; 1941. — 30 нояб.
- ⁷⁰ Там само. — 1941. — 30 нояб.; 13 дек.
- ⁷¹ Там само. — 1941. — 13 дек.
- ⁷² ДАОО. — Ф. Р-2242. — Оп. 1. — Спр. 1а. — Арк. 177.
- ⁷³ *Щетников В.* До проблеми вивчення історії Одеського національного університету в роки Великої Вітчизняної війни // Архів. Документ. Історія. Сучасність: Збірка наукових статей та матеріалів / Праці Державного архіву Одеської області: — Т. 4 / Архів Одеської області і Державного комітету архівів України. — Одеса: Друк, 2001. — С. 196—197.
- ⁷⁴ *Левченко В.* Життя та науково-громадська діяльність В.І. Селінова (до 130-річчя з дня народження) // Південь-Захід. Одесіка. Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 2. — Одеса, 2006. — С. 260.
- ⁷⁵ ДАОО. — Ф. Р-2249. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 15—16.
- ⁷⁶ Одесская газета. — 1942. — 8 авг.
- ⁷⁷ Там само. — 1943. — 2 марта.
- ⁷⁸ ДАОО. — Ф. 2249. — Оп. 3. — Спр. 85. — Арк. 41.
- ⁷⁹ Архіви окупації. 1941—1944 — С. 830.
- ⁸⁰ ДАОО. — Ф. Р-2243. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 17.
- ⁸¹ Там само. — Ф. 11. — Оп. 11. — Спр. 159. — Арк. 49.
- ⁸² Там само. — Ф. 2249. — Оп. 3. — Спр. 114. — Арк. 163.
- ⁸³ Там само. — Ф. Р-2249. — Оп. 2. — Спр. 12. — Арк. 22—23.
- ⁸⁴ Одесская газета. — 1941. — 10 дек.
- ⁸⁵ Там само. — 1944. — 4 янв.
- ⁸⁶ Там само. — 1943. — 8 авг.
- ⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 917. — Арк. 3—5.
- ⁸⁸ Молва. — 1943. — 23 нояб.
- ⁸⁹ Одесская газета. — 1944. — 8 янв.
- ⁹⁰ Там само. — 1944. — 22 февр.
- ⁹¹ Там само. — Ф. Р-1826. — Оп. 399. — Спр. 84. — Арк. 64.
- ⁹² ДАОО. — Ф. Р-3363.
- ⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 917. — Арк. 8.
- ⁹⁴ ДАОО. — Ф. Р-4093. 1941—1943.
- ⁹⁵ *Жуковський А.* Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрії // Український історик. — 1987. — № 1—4. — С. 91.
- ⁹⁶ ДАОО. — Ф. Р-4192. 1943—1944.
- ⁹⁷ ДАОО. — Ф. Р-3964. 1942—1944.
- ⁹⁸ Прибугські вісті. — 1942. — 19 бер.
- ⁹⁹ Див.: Прибугські вісті. — 1942. — 19 бер.; Прибугские известия. — 1943. — 1 янв.
- ¹⁰⁰ Одесса. — 1942. — 14 апр.
- ¹⁰¹ Молва. — 1942. — 1 декаб.

- ¹⁰² Одесса. — 1942. — 14 апр., 4, 8, 9, 16, 17, 21 мая, 14, 21 июня, 7 июля, 13 авг.
- ¹⁰³ Жуковський А. Назв. праця. — С. 91.
- ¹⁰⁴ Там само. — С. 92.
- ¹⁰⁵ Молва. — 1942. — 3 декаб.
- ^{106–110} Там само. — Арк. 161, 175—175 зв.
- ¹¹¹ Молва. — 1942. — 24 декаб.
- ¹¹² Буг. — 1943 — 7 авг.
- ¹¹³ Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. Р-2704. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 2,4.
- ¹¹⁴ Одесская газета. — 1941. — 8, 17 нояб.
- ¹¹⁵ Боровой С.Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации // Историчні зошити. — К., 1991. — № 4. — С. 12—13.
- ¹¹⁶ Одесская газета. — 1942. — 12; 14 янв. (окремий наклад).
- ¹¹⁷ Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 — 10 квітня 1942 рр. // Архіви окупації 1941—1944. — К., 2006. — С. 823—833.
- ¹¹⁸ Radu I. The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940—1944. — Chicago, 2000. — P. 235.
- ¹¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 7.
- ¹²⁰ Історія Одеси / Під ред. В.Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 402—403; Одесская газета. — 1941. — 17 нояб.
- ¹²¹ ДАОО. — Ф. Р-2242. — Оп. 4. — Спр. 4. — Арк. 124.
- ¹²² Державний архів Румунії (далі — ДАР). — Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. — Оп. 1. — Спр. 60/1942. — Арк. 9—10.
- ¹²³ Шанковський Л. Похідні групи ОУН. — Мюнхен, 1958. — С. 234.
- ¹²⁴ ДАР. — Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. — Оп. 1. — Спр. 129/1942. — Арк. 95—101.
- ¹²⁵ Там само. — Спр. 60/1942. — Арк. 1—10.
- ¹²⁶ Там само. — Ф. Президія Ради Міністрів. — Оп. 1. — Спр. 129/1942. — Арк. 33—34.
- ¹²⁷ Там само. — Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. — Оп. 1. — Спр. 166/1942. — Арк. 218.
- ¹²⁸ Шанковський Л. Назв. праця. — С. 235.
- ¹²⁹ Там само. — С. 235—236.
- ¹³⁰ ДАР. — Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. — Оп. 1. — Спр. 60/1942. — Арк. 13.
- ¹³¹ Шанковський Л. Назв. праця. — С. 289.
- ¹³² Одесская газета. — 1942. — 22 сент.
- ¹³³ Там само. — 30 окт.
- ¹³⁴ Там само. — 1941. — 17 нояб.
- ¹³⁵ Історія Одеси / Під ред. В.Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 400.
- ¹³⁶ Там само.
- ¹³⁷ Одесская газета. — 1941. — 5 нояб.
- ¹³⁸ Там само. — 24 дек.
- ¹³⁹ Там само. — 1942. — 15 марта.
- ¹⁴⁰ Там само. — 15 марта, 18 марта; 1943. — 7 апр.; Одесса. — 1942. — 8 окт.
- ¹⁴¹ Там само.
- ¹⁴² Історія Одеси / Під ред. В.Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 410.

- ¹⁴³ Одесская газета. — 1942. — 3 янв.
- ¹⁴⁴ Історія Одеси / Під. ред. В.Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 410.
- ¹⁴⁵ Молва. — 1943. — 11 авг.
- ¹⁴⁶ Історія Одеси / Під. ред. В.Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 412.
- ¹⁴⁷ Одесская газета. — 1942. — 24 апр.; Прибугські вісті. — 1942. — 12 бер.
- ¹⁴⁸ Одесса. — 1942. — 25 юня.